

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**19. YÜZYILDA AZERBAJCAN CEDİDİZMİNDE
KADIN OLGUSU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Reyhan YAKIŞAN

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yeniçağ**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

AĞUSTOS – 2017

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

19. YÜZYILDA AZERBAJCAN CEDİDİZMİNDE
KADIN OLGUSU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Reyhan YAKIŞAN

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yeniçağ

“Bu tez/08/2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Mehmet ACPAROV	BAŞARILI	
Yar. Doç. Dr. Recep YAŞA	BAŞARILI	
Yar. Doç. Dr. Seda YILMAZ YURGUN	BAŞARILI	

ÖNSÖZ

İlk olarak bana kendisiyle çalışma şansını lütfeden, konumun seçiminde ve çalışma yöntemleri hususunda engin tecrübesinden faydalandığım değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya müteşekkirim. Çalışmam sırasında bazı kaynaklara ulaşmamı sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Enis Şahin'e, Azerbaycan milletvekilleri Sayın Musa Kasımlı beye ve Sayın Ganire Paşayeva hanımefendiye, yine değerli Azerbaycanlı kardeşlerim Zərifə Nəzirli ve Rameş Rzaoğlu'na kıymetli katkılarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim. Bu günlere gelmemde sonsuz özveride bulunarak bana anne ve babalık eden yengem Emine Yakışan ve amcam Arif Yakışan'a sonsuz şükranlarımı sunarım. Hayallerini bana hasreden sevgili kardeşim Serdar Yakışan'a, gönül yoldaşım Nebile Yakışan'a ve onların nezdinde manevi destekleriyle hep yanımda olan sevdiklerime güzel düşünce ve enerjilerinden dolayı müteşekkirim. Çalışmamın başından sonuna kadar her türlü yardımına başvurduğum sevgili kardeşim Emine Artır'a ayrıca minnettarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: AZERBAJCAN'DA CEDİDİZM HAREKETLERİ	3
1.1. Rusya Yenileşme Hareketleri ve Rus Olmayan Topluluklara Uyguladığı Siyaset	3
1.1.1. Rusya'nın Azerbaycan'ı İşgali ve Misyonerlik Faaliyetleri	4
1.1.2. Aydınların İşgale Tepkisi	6
1.2. Azerbaycan Ceditizminin İnkişaf Etmesi ve Bunda Rol Oynayan Âmiller	7
1.2.1. Ceditizmin Mimarı: İsmail Gaspıralı.....	7
1.2.2. Azerbaycanlı Aydınların Teşekkülü.....	8
1.2.3. Milli Azerbaycan Sanayisinin Teşekkülü ve Ceditizme Etkileri	10
1.2.4. Fransız İhtilalinin Ceditizme Etkileri	11
1.3. Azerbaycan'da Ceditçi Aydınlar ve Faaliyetleri	12
1.4. Azerbaycan'da Ceditçiliğe Muhalif Hareketler.....	21
1.4.1. Çar Yönetiminin Muhalefeti.....	21
1.4.2. Kadimcilerin Oluşturduğu Muhalefet	23
1.5. Ceditizm Hareketinin Azerbaycan Toplumundaki Yankıları.....	26
1.5.1. Usul-ü Cedit Okulları	26
1.5.2. Milli Basının Teşekkülü	28
1.5.3. Edebiyat Alanında Yenileşme	30
1.5.4. Azerbaycan Tiyatrosunun Gelişmesi	32
1.5.5. Siyasal Düşüncenin Teşekkülü	33
BÖLÜM 2: AZERBAJCAN CEDİTÇİLİK EKSENİNDE KADIN OLGUSU	36
2.1. Geleneksel Azerbaycan Toplumunda Kadının Yeri.....	36
2.1.1. İslam Öncesi Azerbaycan Toplumunda Kadın	36
2.1.2. İslamiyet'in Kabulünden Sonra Azerbaycan'da Kadının Konumu.....	39
2.1.3. Modernleşme Döneminde Azerbaycan'da Kadın	41
2.2. Azerbaycan Ceditizminde Kadın Meselesi	43
2.2.1. Ceditcilerin Kadın Azatlığına Yönelik Faaliyetleri.....	44
2.2.1.1. Rusya Müslümanlarının İlk Kız Mektebi: Aleksandroski Kız Mektebi	45
2.2.1.2. Hayır Cemiyetleri ve Faaliyetleri	47

2.3. Basının Kadın Sorunsalında Faktörü.....	47
2.4. Modern Azerbaycan Edebiyatında Kadın Sorunu	48
2.5. Siyasi Aksiyonlerin Kadın Olgusuna Yaklaşımı	49
2.6. Cedidciler'in Kadının Özgürleşmesine Yönelik Faaliyetleri Esnasında Karşılaştıkları Muhafif Unsurlar	52
2.7. Yenileşme Hareketlerinde Cedidciler, Kadına Ön Gördüğü Pozisyonda Ne Ölçüde Başarılı Oldu?.....	55
2.8. Azerbaycan Aydınlanmasında Kadın Hareketleri	57
2.8.1. Azerbaycan Kadın Hareketleri Bağlamında Cemiyet-i Hayriyeler.....	57
2.8.2. Basın Yayın Alanında Kadınların Faaliyetleri.....	60
2.8.3. Kadınların Siyasi Arenada Yer Almaları.....	62
BÖLÜM 3: MODERN AZERBAJYAN KADINI.....	68
3.1. Azerbaycan Milli Devletinin Kurulması ve Devlet Organlarının Millileştirilmesi.....	68
3.1.1. Azerbaycan Milli Devletinin Kadınlara Yönelik Politikası.....	70
3.1.2. Milli Hükümetin Ortadan Kaldırılması Ve Kadın Haklarının Zarara Uğraması	72
3.2. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Döneminde Kadınların Sosyal ve Siyasi Hayata Katılımlarında Kadın Kulüplerinin Rolü	73
3.3. Azerbaycan Kadın Siyasetçileri	75
3.3.1. Azerbaycan İstiklalinin Kadın Kahramanlarından Şefika Şehzade Efendizade	76
3.3.2. Azerbaycanlı İlk Kadın Bakan: Ayna Sultanova	78
3.4. Bilim Dünyasında Kadın	79
3.4.1. Azerbaycan'ın İlk Kadın Profesörü: Sona Velihan (1883-1981).....	80
3.4.2. Azerbaycanlı İlk Kadın Jeolog: Dünya Hanım Ağalarova	81
3.4.3. Azerbaycan'ın İlk Kadın Biyaloğu: Valide Tutayuk (1914-1980)	82
3.4.4. Azerbaycan'ın İlk Kadın Kimyageri: Püste Hanım Rzazade (1913-1981)	82
3.4.5. Azerbaycan'ın Dünya Çapında Tanınmış İlk Kadın Tarihçisi: Sara Aşurbeyli.....	83
3.4.6. Azerbaycanlı İlk Kadın Atom Mühendisi: Dilşad Elbrus.....	83
3.5. Sanat Dünyasında Kadın.....	84
3.6. Kafkasya'nın İlk Kadın Dramaturgu: Sakine Ahundova.....	85
3.7. Azerbaycan'ın İlk Kadın Opera Sanatçısı.....	86
3.7.1. Azerbaycan'ın İlk Kadın Ressamı	87
3.7.2. Azerbaycan'ın İlk Kadın Aktristi.....	88
3.7.3. Azerbaycan'ın İlk Kadın Piyanocusu: Hatice Kayıbova	88
3.8. Edebiyat Alanında Kadın.....	89

3.8.1. Modernleşme Döneminin İlk Edebiyatçılarından: Hamide Hanım Memmedkuluzade Cavanşir	91
3.8.2. Modernleşme Döneminin İlk Şairisi: Asya Ahundzade	92
3.8.3. Huraman Rahimbeyzade	92
3.8.4. Azerbaycan'ın İlk Kadın Halk Şairi: Mirvarid Dilbazi	93
3.8.5. Gence'nin İlk Kadın Şairi: Nigar Refibeyli	94
SONUÇ	96
KAYNAKÇA	99
ÖZGEÇMİŞ	106

Tezin Başlığı: 19. Yüzyılda Azerbaycan Cedidizminde Kadın Olgusu	
Tezin Yazarı: Reyhan YAKIŞAN Danışman: Prof. Dr. Mehmet ALPARGU	
Kabul Tarihi:	Sayfa Sayısı: v (ön kısım) + 106 (metin kısmı)
Anabilimdalı: Tarih	Bilimdalı: Yeniçağ
<p>Azerbaycan veya resmî adıyla Azerbaycan Cumhuriyeti Batı Asya ile Doğu Avrupa'nın kesişim noktası olan Kafkasya'da yer almaktadır. Güney Kafkasya'nın en büyük yüzölçümüne sahip ülkesi olan Azerbaycan'ın doğusunda Hazar Denizi, kuzeyinde Rusya, kuzeybatısında Gürcistan, batısında Ermenistan ve güneyinde İran ile komşudur. Kendisine bağlı olan Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'nin ise kuzey ve doğusu Ermenistan ile güneyi ve batısı İran ile çevrilmiştir, Türkiye ile de 17 km'lik sınırı bulunmaktadır.</p> <p>Tarihi içinde birçok medeniyete ev sahipliği yapan Azerbaycan'da eski çağlardan itibaren yoğun bir Türk yerleşimi bulunduğunu görmekteyiz. Selçuklu egemenliği ve onu takip eden beylikler, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri ile Safevi Devleti zamanında Türk kültürü bütün unsurları ile bölgede egemen konumda olmuştur. 19. Yüzyılda Azerbaycan Türklerini ikiye bölen siyasi gelişmeler ortaya çıkmış, Azerbaycan kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmıştır. Azerbaycan özellikle 19. Yüzyıldan başlamak üzere bir yenileşme hareketi süreci içine girmiş, bu çerçevede değişim talepleri ön plana çıkmaya başlamıştır.</p> <p>Kadın problemi birçok doğu ülkesinde olduğu gibi Azerbaycan'da da problem olma vasfını sürdürmüş olup klasik kadın anlayışındaki değişmelerin izlenmesi de bu yönden önem taşımaktadır. Bu durumu göz önünde tutarsak Cedircilik hareketinin bu yönden de izlenmesi sonucuna varmamız mümkündür. "Azerbaycan'da Cedircilik Hareketinde Kadın Olgusu" başlığıyla ele alacağımız çalışmamızda 19.Yüzyılın sonu itibarıyla Türk dünyasında başlayan yenileşme hareketinin Azerbaycan'daki yankıları ve Azerbaycan kadınların bu hareketteki fonksiyonu ne olmuştur sorusuna cevap arayacağız. Çalışmanın neticesinde yenileşme hareketleri nasıl bir gelişim göstermiş, bölgede kadınlar durumdan hangi ölçüde nasıl etkilenmiştir hususunu dönemin kaynakları yardımıyla anlamaya çalışacağız.</p>	
Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Cedidizm, Kadın	

Title of the Thesis: Women's Case in the 19th Century Azerbaijan Jedidism	
Author: Reyhan YAKIŞAN	Supervisor: Professor. Mehmet ALPARGU
Date:	Nu. of pages: v (Prep.) + 106 (Main Body)
Department: History	Subfield: Modern History
<p>Azerbaijan is situated in the Caucasus region which is junction of West Asia and Eastern Europe. As a country of the largest area in South Caucasus, Azerbaijan borders with Caspian Sea on the east, Russia on the north, Georgia on the northwest, Armenia on the west and Iran on the south. Nakhchivan Autonomous Republic, belongs to the Azerbaijan as an exclave, is bordered on the north and east with Armenia, on the south and west with Iran. Nakhchivan also shares 17 km wide with Turkey.</p> <p>In history, a variety of civilizations existed in Azerbaijan. As we know, huge Turkic community used to live in Azerbaijan since ancient times. During the rule of Seljuk Empire, Beylik period and Aq Qoyunlu, Qara Qoyunlu dynesties as well as Sefevid dynasty, Turkish culture, with its all elements, was considered as dominant culture in all this region. In 19th century, a new political development which divided Azerbaijan's Turkic in to two parts appeared as northern and southern Azerbaijan. Especially from 19th century, the Renaissance period of Azerbaijan was started, changing requests began to primary task within this framework.</p> <p>Like a lot of eastern countries, Women's issues has been a part of major problems in Azerbaijan. So, it is important to follow the typical female view's changing and we possibly come to a conclusion that Jedidist Movement also would be followed from this point. In this study "The concept of women in the Jedidist Movement in Azerbaijan" I will try to answer the question what kind of effecton does Azerbaijan have in reformation movement within Turkic world and the role of Azerbaijan's women in this movement. Under the help of related documents, we can figure out how reformation movement were developed and how women take place in this movement.</p>	
Keywords: Azerbaijan, Jedidizm, Woman	

GİRİŞ

Çalışmanın Amacı

Çalışmanın amacı, yenileşme hareketi olarak bilinen ve Rusya'da yaşayan Müslüman Türklerin tarihinde önemli bir yere sahip olan ceditciliğin Azerbaycan'da doğuşunu, gelişmesini ve Azerbaycanlı ceditcilerin kadın olgusuna yaklaşımını ele almaktadır

Üç bölüm olan tezin her bölümü dört kısımdan oluşmaktadır. Birinci bölümde; ceditizmin Azerbaycan toplumunda teşekkül süreci ve buna etki eden faktörler incelenerek ardından ceditci aksiyonerler ve faaliyetleri hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca ceditci aydınlara muhalif unsurların eylemleri sosyolojik olarak ele alınacak ve ceditizmin Azerbaycan toplumundaki yansımaları birer birer incelenecektir.

İkinci bölüm, Azerbaycan ceditcilik ekseninde kadın olgusuna tahsis edilmiştir. Burada geleneksel Azerbaycan toplumunda kadının yeri başlığıyla Azerbaycan kadınlarının bilinen en eski tarihten itibaren sosyal konumlarının hangi evrelerden geçtiği hakkında kronolojik olarak bilgi verilecek ve Azerbaycan aydınlanmasında kadın problemi ve kadına yönelik muhalif hareketlere karşı ceditcilerin geliştirdiği savunmaya yer verilecektir. Ayrıca kadınların Azerbaycan aydınlanmasına katkılarının incelendiği bu kısmın sonunda ceditci aydınların kadınlara sağladıkları sosyal eşitliğin niteliği, muasır toplumların kadın haklarıyla mukayese edilmek suretiyle ortaya konulacaktır. Buradaki ana hedef; Azerbaycan aydınlarının fikirlerinin ana temasını tespit etmek ve özgün yönlerini açığa çıkarmaktır.

Üçüncü bölümde, modern Azerbaycan kadını başlığıyla, Azerbaycanlı kadınların yenileşmede vardıkları nokta siyaset, sanat, edebiyat ve bilim alanına katkıları üzerinden ele alınmak suretiyle ceditci aksiyonerlerin kadın sorunsalını ortadan kaldırmaya yönelik faaliyetleri ne ölçüde başarılı olmuş olduğu da ortaya çıkmış olacaktır.

Sonuç bölümünde ise, çalışmamız neticesinde vardığımız kanaatler üzerinde durulacak ve değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Çalışmanın Önemi

Bugüne kadar Azerbaycan ceditcilik hareketiyle ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu araştırmalar ceditcilerin, eğitim ve siyaset alanındaki faaliyetlerini detaylı olarak incelediği halde kadın olgusunun bu harekette nasıl bir anlam ihtiva ettiği müstakil bir çalışma olarak ele alınmamıştır. Kadınların sosyal eşitsizliği ve eğitim sorunu usul-i cedit hareketinin temel sorunlarından birisi olması nedeniyle çalışmada ağırlıklı olarak ceditci aydınların kadın sorunsalına yaklaşımları ve çözüm metotları incelenerek ceditci aksiyonlarının maksatlarını ne ölçüde gerçekleştirebildikleri hususuna ışık tutacaktır. Çalışmanın neticesinde yenileşme hareketleri nasıl bir gelişim göstermiş, bölgede kadınlar durumdan hangi ölçüde nasıl etkilenmiştir soruları dönemin kaynakları yardımıyla yanıt bulacaktır. Ayrıca bu alanda çalışma yapacak olan araştırmacılara yaklaşım metodu sağlamak en büyük dileğimizdir.

Tez çalışmasında yararlandığım kaynaklar konusuna değinecek olursak, öncelikle Azerbaycan ve Türkiye’de yapılan ilgili çalışmaları kullanmaya çalıştık ve çalışmaya öncelikle Azerbaycan ceditcilik hareketi ile ilgili yayınlanan bibliyografyaları incelemekle başladık. Konunun bütününe ihtiva eden kaynak eserin olmaması nedeniyle ilgili alanda yazılmış, konumuzla doğrudan ve dolaylı şekilde ilgili olan kaynakları kullanarak bir bütünlük oluşturmaya çalıştık. Bu nedenle faydalandığımız kaynaklarda çeşitlilik arz etmektedir. Ancak İsmail Mehmetov’un Türk Kafkas’ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi adıyla İstanbul’da 2009’da yayınlanan eseri, Mahmut İsmailov’un Azerbaycan Tarihi adlı Bakü’de 2007’de yayınlanan yedi ciltlik ansiklopedi ve Hüseyin Baykara’nın 1966’da Ankara’da basılan Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri ve 1975’te İstanbul’da basılan Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi adlı eserleri çalışmamın sonuna kadar başvuru kaynaklarım olmuştur.

Çalışmanın Yöntemi

Kullandığımız yöntem öncelikle bibliyografik kaynak taranması, eser incelenmesi, fişleme ve elde edilen verileri değerlendirmeye dayalıdır. Daha sonra bütün çalışmalar analiz edilerek varılan netice yazıya alınmıştır.

BÖLÜM 1: AZERBAJCAN'DA CEDİDİZM HAREKETLERİ

1.1. Rusya Yenileşme Hareketleri ve Rus Olmayan Topluluklara Uyguladığı Siyaset

Coğrafi keşifler neticesinde maddi refah elde etmeye başlamış olan Avrupalı devletler, yeni ilimlerin ortaya çıkmasına da sebebiyet vermiştir. Buna karşılık Batıda yeni ilimlerin öğretilmesini üstlenecek eğitim kurumları oluşturulmuştur. Bu eğitim kurumları meyvesini vermiş ve bu sayede Batılı Devletler her alanda ilerleme göstermeye başlamıştır. Böylelikle Modern Çağ diye kavramsallaşan dönemde artık tamamen Batı ve Batılı Devletler model alınmaya başlanmıştır. Bir Doğu Avrupa ülkesi olan Rusya, batının terakki etmesini yakından takip etmiş ve III. İvan zamanında (1462-1505) İtalya'dan teknisyenler, sanatçılar vs. getirilmeye başlanmıştır. 16. Yüzyılın sonuna doğru Çarlık yönetimiyle Kilisenin gücü çatışmaya başlamış ve Patrik Nikon döneminde (1652-1658) yapılan ıslahatlarla kilise tamamen Batılılaşma ve reform karşıtı bir tavır almıştır. Ancak (1682-1725) yılları arasında Rusya'yı yönetmiş olan Büyük Petro zamanında yenileşme hareketi daha radikal bir şekilde tekrar başlatılmıştır. Batıya seyahat eden Petro (1697-1698) yıllarında Amsterdam'da *Zaandalı Marangoz Peter* kimliğiyle dört ay tersane işçileriyle birlikte çalışmış, Batının ilmî yükselişine bizzat tanıklık etmiştir. İktidarı boyunca Batılılaşma hareketini en önemli politik düstur edinen Petro, ona mani teşkil edecek bütün engelleri ortadan kaldırmak hususunda radikal kararlar almıştır. Bu nedenle din ve ruhban sınıfını, reform hareketlerine en büyük mani olarak gördüğünden 1721'de Patrikhaneyi lav etmiş, yerine başkanı hükümet tarafından atanan Kutsal Sinod'u kurmuştur.¹ Kilisenin kalkınması ve modern ilimlere desteği sağlanmış, gelenekçiler din dışı ve sapkın olarak ilan edilmiştir. Bu nedenle Rus imparatorluğunda 18. yüzyıl "*Aydın Despotlar*" dönemi olarak bilinmektedir.² Petro, modernleşmede büyük bir atılım gerçekleştirerek Batı tipi okullar, akademiler ve enstitüler kurmuştur. Büyük Petro'dan sonra modernleşme meşalesini taşıyan II. Katerina'nın zamanında Rusya'da ilk tıp okulları ve kızlar için okullar açılmıştır. II. Alexander zamanında ise (1855-1881) ticaret ve bankacılık alanında hızlı

¹ Mustafa Ergün, "Rus Eğitiminde Batılılaşma Çabaları ve Reformlar", *Kuramsal Eğitimbilim*, Cilt. 2, Sayı. 1, 2009, s.34

² Mustafa Ergün, Barış Çiftçi, "Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedit Hareketleri", *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, 9-15 Nisan 2006, s. 2.

gelişmeler olmuş, yabancı sermayenin ülkeye gelişiyle Rusya’da kapitalizm iyice gelişme göstermiştir. Bundan böyle Rusya Batıyı taklidi bırakmış, tamamen kendine özgü yapılanmaya başlamıştır. Modernleşmede dönüşümü tam anlamıyla sağlayan Rusya sanayii, 1900’lerde dünya sıralamasında 4. sıraya yerleşmiştir.³

Rusya, yayılcı siyasetine ilk olarak 1552’de Kazan’ı işgal ederek başlamıştır. Siyasi birlikten yoksun diğer Türk hanlıkları da Kazan’ın akıbetine uğramış ve 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde artık Rusya, Orta Asya’nın içlerine kadar yayılma göstermiştir. İşgal ettiği bu bölgeleri denetimi altında tutmak için geliştirdiği misyonerlik faaliyetleri ise Rusya’nın hiç değişmeyen politikası olmuştur. 16. Yüzyıldan itibaren “dünya medeniyetine katkıda bulunmamış gayri medeni” milletleri Hristiyanlaştırmak suretiyle “medenileştirmeyi” slogan edinen Rusya, işgallerini meşrulaştırmak adına bu ifadeyi kullanmıştır.⁴ Nitekim bu ifadeyi ilk Avrupalı devletler de kullanmışlardır. Batıda gerçekleştirilen Orta Çağ Aydınlanması, Batının dışında kalan bütün halklar için tam bir karanlık devre sebep olmuş; *modern çağ*, *çağdaş medeniyetler* gibi kavramlarla isimlendirilen devirden sonra dünya iki bloğa ayrılmıştır. Buna göre artık aydın, medeni, başat Batı devletleri; geri kalmış, medeniyetten yoksun, sömürülmesi muhakkak görülen bir Doğu halkları anlayışı yerleştirilmeye çalışılmıştır. Batının taktiğini aynen uygulayan Rusya, 1852’de Kazan İlahiyat Akademisi bünyesinde İslam’a karşı mücadele (misyonerlik) bölümünü açarak Rus olmayan toplulukları sömürmek ve köklerinden koparmak için birtakım siyasi yaptırımlar planlamıştır.

1.1.1. Rusya’nın Azerbaycan’ı İşgali ve Misyonerlik Faaliyetleri

Azerbaycan’ın, Türk dokusuyla tanışması ilk defa M.Ö. VII. Yüzyılda Sakalar (İskitler) olarak bilinen Türk kavminin bu bölgeyi yurt edinmesi sayesinde olmuştur. Milattan önce başlayan Türk oluşumu süreklilik göstermiş ve her dönemde bu bölgede Türk menşeli devletler varlık göstermiştir. Hunlar, Göktürkler ve Hazarların hâkim oldukları tarihlerden itibaren ise Türk etno-sosyal yapısı bölgeye iyice sirayet etmiştir. XI. Yüzyılda Oğuz Türkleri olan Selçukluların bu coğrafyada kurdukları Büyük Selçuklu

³ Ergün, Çiftçi, s. 2.

⁴ Mehmet Aça, “Misyoner Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İliminskiy’in Çarlık Rusya’sının Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri”, *Yeni Türkiye*, Sayı. 55, Kasım-Aralık 2013, s. 1465

Devleti sayesinde bölge tam bir Türk yurdu haline gelmiştir.⁵ XVIII. Yüzyılda Azerbaycan merkezli son büyük Türk devleti olan Safaviler'in ortadan kalkmasından sonra bölgede siyasi istikrarsızlık baş göstermiştir. Bu siyasi boşluktan faydalanan Rusya ilk defa 1796 da dağınık haldeki hanlıklara saldırmış, ancak büyük bir mukavemetle karşılaşmıştır. 1804'de tekrar saldırıya gecen Rusya Gence'yi işgal etmiştir. Bundan sonra Azerbaycan yavaş yavaş Rus hegemonyasına girmiştir. 1828 de Türkmençay Antlaşmasıyla iki ayrı bölgeye ayrılan Azerbaycan toprakları, Kafkasya bölgesine nispetle “*Kafkas Azerbaycan'ı*” veya “*Kuzey Azerbaycan*” İran sahasında kalan bölümü ise, “*Güney Azerbaycan*” veya “*İran Azerbaycan'ı*” olarak iki ayrı coğrafya olarak tanımlanmıştır.⁶ Rusya böylece içinde bulunan Türk topluluklarını fiziksel olarak birbirinden uzaklaştırarak halkların birbirlerine olan bağlılığını da tamamen koparmayı hedefliyordu. Rusya'nın bu hedefine hizmet edecek emperyalist sistemi oluşturan kişi ise ilahiyatçı Nikolay İvanoviç İlminskiy olmuştur.

26 Mart 1870'de “*Rusya'nın Güney Doğu Bölgelerindeki Yabancıların Eğitime Dair Tedbirler*” başlıklı bir layiha ile İlminskiy'nin faaliyetleri Çar yönetimi tarafından kanunlaştırılmıştır. Rusya Milli Eğitim Bakanı Tolstoy 1870'de “*Ülkemizde yaşayan geri kalmış halkları eğitmekteki esas gaye onların muhakkak Ruslaştırılması olmalıdır*” demektedir. İlminskiy Fransızca, Almanca, Arapça, Tatarca ve Osmanlı Türkçesinin yanı sıra bazı eski dilleri de biliyordu. Son derece kabiliyetli olan ünlü Türkolog, misyonerlik faaliyetlerini yürütmek için bölge halkları üzerinde etüt çalışması yaparak Müslüman halkların hassasiyetlerine vakıf olmuştur. İlminskiy'in eğitim faaliyetleri özellikle Türklük bilimi üzerine olmuştur. Türk topluluklarını birbirine yabancı ayrı birer topluluk haline getirmeyi amaçlayan bu eğitim sistemi, kısmen de olsa amacına ulaşmıştır.⁷ Asırlardır hür yaşadığı topraklarda sömürge konumuna düşmeyi bağımsız karakterli Azerbaycanlılara kabul ettirmek çok da kolay bir şey olmamıştır. Fikri ve fiziki savunmaya geçen halkın öncü tabakası, içine düştükleri duruma çareler

⁵Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, 1993, s. 11-13

⁶Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, Türk Kültünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 16 Seri: IV, Sayı: A1, Ankara, 1966, s. 11,12

⁷ Ekrem Ayan, “İbray Altınşarin ve Nikolay İvanovic İlminskiy'inin Kazak Eğitim Sistemine Etkileri”, *Muğla Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyat Bölümü*, Sayı. 3, Cilt.7, 2008, s.130-132

aramışlardır. Eğitimsizliğin halkları sömürge konumuna düşürdüğü kanaatine varan aydın kesim, işe eğitimden başlamayı uygun görmüştür.

1.1.2. Aydınların İşgale Tepkisi

Rusya'nın Azerbaycan'ı işgalinin aydınlar üzerinde önemli etkileri olmuş ve bu duruma tepkiler meydana gelmiştir. Eğitim hamlesine girişen ilk isim Azerbaycan'ın uyanmasında önemli bir yere sahip olan Abbaskulu Ağa Bakühanlı olmuştur. *“Dünyada olan bütün şeylerin hepsi bütün faziletlerin devleti olan ilme bağlıdır.”* diyen Bakühanlı, Azerbaycan'da modern eğitim verecek eğitim kurumları açmak için Çar yönetimine başvurmuştur. Cedidci aydınlar, ancak Usul-ü Cedid mektepleri sayesinde yeniden hür ve müstakil konumlarını elde edebileceklerine inanmaktalardı.⁸ Nitekim Türkistanlı aydın Münevver Kari,

“Çar hükümetini ortadan kaldırmak, Cedidcilerin arzularından biriydi. Siyasi vazife ve maksadımızın da bundan ibaret olduğu kimseye sır değildi. Yoksa biz, Cedid mektebi açmakla dükkânda oturup veresiye çalışan öğrenciler mi yetiştirecektik? Akıllı insan, bu işin değerini takdir ederken o tarafı da bu tarafı da mülâhaza etsin”

diyerek, Cedidizm'in ana maksadının Rus emperyalizmini yıkmak olduğunu ifade etmiştir.⁹ Böylelikle tüm eforlarını her türlü cehaletle savaşmak yönünde sarf eden Azeri aydınlar, siyasi bağımsızlığa da ortam oluşturmaya çalışmışlardır. Özverili çalışmalar neticesinde 1904'de ilk “Himmet” Partisi, 1905'de “Difai” Fırkası 1906'da Rusya Müslümanları İttifakı Fırkası ve 1911'de Türk Âdemi Merkeziyet ve Musavat Partisi gibi siyasi yapılanmalar ortaya çıkmıştır.¹⁰ Bütün bu siyasi oluşumlar 1918'de Türklerin ilk ulusal Cumhuriyet rejimli devleti olan, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin de kurulmasına basamak teşkil ettiğinin bir göstergesidir.¹¹

⁸Baykara, s.59

⁹ Begali Kasımov, Aktarma: Veli Savaş Yelok, “Cedidcilik”, *Gazi Türkiyat, Sayı, 6 Bahar*, 2010,s. 343

¹⁰ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul,1975, s.76-77

¹¹ A. Zeki Velidi Togan, “Azerbaycan”, *İA*, C: II, 1961,s.93; Ziya Musa Bunyatov, “Azerbaycan”, *DİA*, C:IV,1991,s.320

1.2. Azerbaycan Cedidizminin İnkişaf Etmesi ve Bunda Rol Oynayan Âmiller

Bütün Rusya Müslümanlarının kendilerine uygulanan asimile politikası karşısında kolektif bir şekilde karşı koydukları Cedidizm hareketini olgunlaştıran pek çok faktör bulunmaktadır. Bu faktörler Rusya'nın işgalci tutumuna karşı bir duruş olarak genellik gösterdiği gibi bölgelerin özel statüsüyle alakalı yerel faktörler de bunda etkili olmuştur. Diğer bölgeler gibi Azerbaycan Cedidizminin teşekkülünde de genel ve yerel etmenler rol oynamıştır. Bunları birkaç başlık halinde sıralayabiliriz.

1.2.1. Cedidizmin Mimarı: İsmail Gaspıralı

Nikolay İlminskiy'nin Türk halkları üzerindeki oyunlarını boşa çıkararak ve Rusya Müslümanları arasında bir uyanışın başlamasında büyük rolü olan bir kişi olarak Gaspıralı İsmail'den söz etmek gerekir. Usul-i Cedid eğitim kurumlarının mimarı olan büyük fikir adamı Gaspıralı, Moskova Harp Okulu'ndaki tahsil yıllarında okuldaki Panslavist görüşlere maruz kalsa da bu onda aksi tesir etmiş, Rusya İmparatorluğu'nun içindeki Türkleri uyandırma fikrini canlandırmıştı. Ütopyalarını gerçekliğe ulaştıracak kadar kabiliyetli olan Gaspıralı, Çarlık Rusya'sının emperyalist düşlerini kâbusa çevirmiş bir aydındır. “*Darürrahat*” adlı eserinde gaflet uykusundaki bütün Müslüman ülkelerin yakalandığı hastalığı teşhis etmekle yetinmemiş, gereken tedaviyi de uygulamaya koymuştur. Gaspıralı'nın uyguladığı yöntem, Usul-i Cedid adıyla maruf olan, “eğitim ve kültürde yenileşme hareketi” olmuştur. 1883'de Kırım'da çıkardığı Tercüman adlı gazetesinde “*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*” sloganıyla seslenen Gaspıralı, Türkistan'dan Çin sınırına, Hindistan'dan Mısır'a ve İstanbul'a kadar sesini duyurabilmiştir. Rusya Müslümanlarını teşkilatlandırmak için 1905'ten itibaren çeşitli kongrelere başkanlık etmiştir. Böylelikle eğitim ve kültür hareketi olarak başlayan Cedidizm hareketi, siyasi bir oluşuma dönüşmüştür. Rusya'nın, bünyesindeki Müslümanları” Böl, Parçala, Yok Et” projesi aksi tesir oluşturmuş, dağınık haldeki bütün Rusya Müslüman topluluklarının, yeniden Türklük idealinde birleşmesine vesile olmuştur.¹² Azerbaycan modernleşmesi ise Gaspıralı ile eş zamanlı hatta daha önce başlamıştır.

¹²Nizamettin Parlak, “Gaspıralı'nın Dârürrahat Müslümanları Adlı Eserindeki Endülüs Algısı Üzerine”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, s. 141, 142, 150

1.2.2. Azerbaycanlı Aydınların Teşekkülü

Azerbaycanlı aydınların teşekkülünde rol oynayan iki büyük faktör vardır. Birinci faktör: Çar Rusya'sının Lehistan'ı işgal etmesi ve 1830 ayaklanmasıyla işgali reddeden milliyetçi Lehistanlıları Kafkasya ve Sibiryaya bölgesine sürmesiydi. Buraya sürülen Lehistanlılar oldukça entelektüel ve içinde önemli ölçüde akademisyenin olduğu bağımsız karakterli insanlardı. Azerbaycan'ın milli ve medeni uyanışına rehberlik eden başta Abbas Kulu Bakühanlı olmak üzere birçok aydın bu sürgün Lehistanlılardan şüphesiz etkilenmişlerdir.¹³ İkinci faktör ise; 1825'de Dekabrist diye isimlendirilen Çar'ın yetkilerinin sınırlandırılmasını isteyen meşrutiyet yanlısı asker ve Rus aydınlarının başlattığı ayaklanmaya katılanların Kafkasya bölgesine sürülmesiydi.¹⁴ Rusya, feodal yönetimine tehdit gördüğü bu oluşumları Kafkasya bölgesine yığarak Azerbaycanlı aydınların diğer Türk topluluklarından daha önce bilinçlenmesinin önünü kendiliğinden açmış oluyordu. Rusya'nın içindeki farklı görüşlerden oluşan ve tamamen Çarlığın feodal yapısını ortadan kaldırmaya yönelik siyasi çalkantılar yönetimi meşgul ederken, Azerbaycanlı aydınlar bu karışık ortamı kendi lehlerine çevirmek için olağanüstü bir çaba göstermişlerdir. Azerbaycan yenileşmesinin mimarı olan Mirza Kazım, Bakühanlı, Mirza Şefi, Fetali, Zerdabi, Tagiyev vd. aydınların çabaları neticesinde Şirvan, Bakü, Ordubad ve Nahcivan gibi şehirlerde Usul-i Cedid okulları açılmış ve bu okullarda Azerbaycan'ın geleceğinde önemli rolleri olacak olan Cedidci aydınlar yetişmiştir. 1895'te bütün Rusya İmparatorluğunun içindeki Usul-ü Cedid mekteplerinin sayısı ancak 100'ü geçerken 1914 yılına gelindiğinde bu sayı yaklaşık olarak 5000'i bulmuştur. Cedidciler'in böylesine hızlı yükselişinden endişelenen Çar yönetimi, "ihtilal ocakları" olarak nitelendirdiği okulları kapatmış çok sayıda öğretmeni de tutuklamıştır. Cedidci aydınların eğitimi ıslah etmek düşüncesiyle başlattıkları hareket, Rusya Müslümanlarının istiklal mücadelelerinin siyasi ideolojisi halini alarak Duma'da söz sahibi olmalarına kadar varmıştır. 1917 yılına kadar Cedidciler, milliyetçilikten Bolşevikliğe kadar birçok siyasi alanda yer almıştır.¹⁵

¹³ Abdullah Temizkan, "19. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının Kafkas Ordusu'nda Lehistanlılar", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 20, 2009, s.76

¹⁴ Yılmaz Özkaya, "Kırım-Azerbaycan Edebi-Fikri İlişkilerinde İsmail Gaspiralı'nın Rolü", *Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları: 4*, Bilgi Şölenleri Serisi: 2, 2014, s.107

¹⁵Taha Akyol, "Cedidcilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C:7, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1993, s.213.

Azerbaycan bu durumu kendi menfaati doğrultusunda çözümlen en iyi örnek olmuştur. Çarlığın 90 yıllık esaretinden sonra Azerbaycan, 28 Mayıs 1918’de, aynı zamanda Türk topluluklarının ilk ulusal devleti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşunu ilan ederek Rusya ile bütün bağlarını koparmıştır. Azerbaycan’ın bu başarısını, fikir ve mücadele adamı Mirza Bala “*İşte 28 Mayıs yüksek milli bir ideal sahibi fedakâr bir neslin yorulmak bilmeyen gayretlerinin parlak bir mahsulüdür.*” sözleriyle ifade etmiştir.¹⁶ Ancak Çar Rusya’sından kurtulmak için destek verdikleri Bolşevik Rusya’sı Ceditciliğin de sonunu getirmiş, özellikle 1930’lu yılların ortalarından itibaren Stalin’in “*Devlet ve Komünist Partisi kadrolarını halk düşmanlarından ve milliyetçilerden temizleme*” sloganıyla Ceditcilerin tasfiyesine başlamıştır. İçlerinde Sultan Galiyev, Ekmel İkrâm, Münevver Kari, Abdülhamit Çolpan, Abdür-rauf Fitrat, Bekir Çobanzade gibi Rusya Türklerinin tarihine “*Büyük Ziyalılar (Aydınlar) Kıyımı*” diye geçen bu katliamda sadece Azerbaycan’da 20.000 aydın öldürülmüş ya da sürülmüştür.¹⁷ Türk toplumlarının ilk Cumhuriyeti olma hüviyetini kazanmış olan Azerbaycan Cumhuriyeti de iki yıllık hürriyetten sonra herkese eşit haklar ve demokrasi vaadi ile yola çıkan Bolşeviklerin, 27 Nisan 1920 yılında Azerbaycan’ı işgaliyle sona ermiştir. Mirza Bala işgal sonrası mahkemesiz olarak vatan evlatlarının tutuklanıp idam edildiğini ve milli aydınların kurşuna dizildiğini belirterek, Bakü’de hapishanede kaldığı süre içinde tüm bunlara bizzat şahit olduğunu da ifade etmektedir. 1930 yılına gelindiğinde ise iyice güçlenen Bolşevik yönetim, milliyetçi veya komünist ayrımı yapmaksızın toplu imha girişimine başlamıştır. Komünist rejime bağlanan ve müstakil vatanın işgalinde Bolşeviklere hamilik eden başta Neriman Nerimanov olmak üzere Allahsızlar Cemiyeti Başkanı da dâhil, onlarca Azerbaycanlı komünist de idam edilmekten veya sürülmekten kurtulamamıştır.¹⁸

¹⁶ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, No: 40, Ankara, 1991, s. XIX

¹⁷ Akyol, s.213.

¹⁸ Mehmetzade, s. XXXIX

1.2.3. Milli Azerbaycan Sanayisinin Teşekkülü ve Cedidizme Etkileri

Transit ticaret yolları, zengin madenleri, doğal kaynakları ve liman şehirleri ile stratejik bir coğrafyaya hâkim olan Azerbaycan, bu vasıfları ile tarihin her döneminde önemi olan bir ülke olmuştur. Ancak XIX. Yüzyıldan itibaren Azerbaycan coğrafyasının stratejik öneminin ikiye katlanmasında ve Avrupalı Devletler tarafından ilgi odağı haline gelmesinde petrol yataklarının önemi çok daha büyük olmuştur. Bunun başlıca sebebi ise XIX. Yüzyıldaki teknolojik ilerlemeler sebebiyle petrolün öneminin artmış olması, buna paralel olarak da petrole sahip bölgelerin çekim gücünün artmasıydı. Başta İngiltere olmak üzere Batılı kapitalist şirketlerin, bu dönemde Azerbaycan'a adeta akın etmesi Bakü petrolünü işletme hakkını elde etmek istemelerinden kaynaklanıyordu. Bölgeyi hâkimiyeti altında bulunduran Rusya İmparatorluğu Batılı güçlerin siyasi yaptırımlarına karşı direnmekle birlikte yaptığı ıslahatlarla bu güç odaklarının ticari ve ekonomik haklar elde etmesine izin vermişti. Böylelikle Azerbaycan da kapitalist sistemin zemini oluşmaya başlamıştı. Ardından Rusya 1 Şubat 1872'de "*Kafkas ve Güney Kafkas'ın Hazineye Bağlı Petrol Bölgelerinin Müzayede Yoluyla Özel Şahıslara Verilmesine*" ilişkin yasanın kabulüyle petrol üretimini özel şahısların işletmesine açmıştır. Bundan sonra bölge yabancı sermayedarların akınına uğramış ve bu yabancı şirketlerin kurmuş olduğu fabrikalar neticesinde Azerbaycan sanayisi modern anlamda gelişmeye başlamıştır. Petrol sanayisinin yanı sıra diğer sanayi kolları da buna paralel gelişme gösterince Azerbaycan tarım ekonomisinden sanayi ekonomisine hızlı bir geçiş yapmıştır.¹⁹ Bütün bu gelişmeler bölgenin çehresinde çok önemli ve karşı konulmaz yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Rusya'nın zaruretten izin verdiği Batı kapitalizmi bölgenin sosyo-ekonomik yapısında radikal değişikliklere sebep olmuştur. Böylelikle Azerbaycan'da maddi değişiklikler işletmecilerin ihtiyacına binaen modern anlamda ilerleme göstermiştir. Başta Nobel kardeşler olmak üzere Bakü petrollerini işleten Batılı şirketler kendi işlerini kolaylaştırmak adına çeşitli yenilikleri de bölgeye taşımışlardır. Bütün bu gelişmeler sayesinde Bakü, Batılı şehirlerle mukayese edilecek şekilde büyüme göstermiş, metropoliten bir görünüme kavuşmuştur. Fakat Azerbaycan'ın esas köklü değişimi uluslaşma hareketleriyle olmuştur. Uluslaşmanın temelini oluşturan olgu ise büyük ölçüde milli burjuvanın oluşmasıyla gerçekleşmiştir. Başta Hacı Zeynelabidin

¹⁹İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009, s.494,495

Tagiyev, Musa Nagiyev, Şemsi Esedullayev, Murtaza Muhtarov, Sultanov gibi yerli burjuva sınıfı Azerbaycan'ın uluslaşmasında çok önemli rol oynamışlardır.²⁰ Bu durumu *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi* adlı eserinde Hüseyin Baykara şöyle değerlendirir:

“Çarlığın çeşitli engellemelerine rağmen ortaya çıkan milli Türk kapitalistleri ticari rekabet hayatı içerisinde kendilerinin ve kendi haklarının sömürüldüğünü ve bir müstemleke şeklinde idare edildiklerini idrak ediyorlardı. İşte bu idrak ve şuur içerisinde, Azerbaycan yerli sermayesinin himayesinde Azerbaycan Türk kültürü, basını, sahnesi, tekniği ve başka modern kurumları doğacaktır. Tarihin akışı içinde şartlar hazırlanmış demektir. Yoksa Azerbaycan'a milliyetçilik fikrini Ahmet Ağaoğlu Fransa'dan, Ali Bey Hüseyinzade, Mehmet Emin Resulzade İstanbul'dan getirdi düşüncesi yanlış ve esassızdır. Ortam hazır olmadıkça, dışardan hiçbir kişi, hiçbir fikri getirip yerleştiremez bir toplum hayatına.”²¹

1.2.4. Fransız İhtilalinin Ceditizme Etkileri

XIX. Yüzyılın sosyal ve siyasi karakterinin oluşması genel anlamda Fransız İhtilalinin ekseninde gerçekleşmiştir. Liberalizm (hürriyetçilik), nasyonalizm (milliyetçilik) ve sosyalizm (toplumculuk) gibi akımlara temel oluşturan ihtilalin karakteri, özellikle mutlakiyetçi çok uluslu imparatorluk yönetim şekline muhalif olarak şekillenmişti. Avrupa'yı kasıp kavuran bu olgunun hedefinde Osmanlı, Avusturya-Macaristan ve Çar Rusya'sı gibi feodal yapıları devletler vardı.²² Nitekim bu kaçınılmaz sonu Avusturya-Macaristan imparatorluğunun başkanı Metternich şu sözlerle ifade etmiştir: *“Ben eski bir doktorum. Geçici hastalıklarla öldürücü hastalıkları birbirinden ayırmasını bilirim. Fakat bu sefer, bu sonuncu hastalıkla karşı karşıyayız”²³* Ölümcül bir virüs gibi yayılan ihtilal söylevleri Rusya'da *Dekabristler* hareketinin kurulmasını sağlamıştır. Maksatları meşrutiyeti ilan etmek olan Rus subaylarının eylemleri Çar Rusya'sı tarafından bastırılmış olsa da, Azerbaycanlı aydınların düşüncelerinde hürriyetçilik ve milliyetçilik fikrinin oluşmasına mani teşkil etmemiştir. Nitekim açtığı okullarla Ceditizmi tek

²⁰Mehmetov, s.504-507

²¹ Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, s. 82

²²Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s.111

²³Armaoğlu, s. 132

merkezli bir harekete dönüştüren Gaspıralı'nın önderliğinde teşkilatlanan bütün Rusya Müslümanları, 1905 Ekim manifestosunun oluşturduğu özgür ortamdan faydalanarak siyasi yapılanmaya gitmişlerdir. 10 Mayıs 1906 tarihinde açılan Devlet Duma'sında Müslüman Türkleri temsilen 25 milletvekilinin katılması, Cedidci zümrenin siyasi gelişimini ortaya koymaktadır.²⁴ Cedidcilerin beslendiği diğer bir kaynak ise yenileşme hareketlerini çok sancılı bir şekilde yaşayan Osmanlı'ydı. Nitekim 19. Yüzyılda İstanbul'da basılan kitapların Rusya Müslümanları tarafından okunduğu bilinmektedir.²⁵ Bütün parçaları bir araya getirdiğimizde dış ve iç etkenlerin Azerbaycan'daki Cedidizm hareketini nasıl tetiklediği anlaşılmaktadır.

1.3. Azerbaycan'da Cedidçi Aydınlar ve Faaliyetleri

Azerbaycan aydınlanması iki aşamalı olmuştur. Birinci evrede olanlar toplumun aksaklığını ilk fark eden ve meseleyi ilk ele alanlardır. Bu zümreyi oluşturan başlıca kişiler Mehmet Ali Mirza Kazım Bey, Abbaskulu Ağa Bakühanlı, Kasım Bey Zakir, Mirza Şefi Vazeh'dir. İkinci aşamayı oluşturan zümre başta Hasan Melik Zerdabi, Mirza Fetali Ahundov, Hacı Zeynelabidin Tagiyev gibi birinci zümrenin yolunu takip eden, ancak çok daha bilinçli ve kararlı hareket eden kadrolaşmış isimlerdir. Bu şahsiyetleri ayrı ayrı incelemeye tutalım.

Mehmet Ali Mirza Kazım Bey (1802-1870): İran'ın Reşt şehrinde doğmuştur. Azerbaycan'ın ilk aydın tipi olarak düşünülen Mirza Kazım Bey, Şarka Hıristiyanlığı yaymak isteyen misyonerlerin faaliyetlerinden etkilenmiş ve Hıristiyan olmuştur. Mirza Kazım Bey'in Hıristiyanlığı seçmesindeki etkenin tam olarak ne olduğunu tespit edemiyoruz. Aynı zamanda döneminde bazı Rus gazetelerinin yazdığı gibi Hıristiyanlığa girmesinin esas sebebinin İslamiyet'e hizmet etmek olduğu yönündeki iddialarda kanıtı muhtaçtır.²⁶ Ancak Mirza Kazım Beyin, üzerinde durduğu konulardan ve faaliyetlerinden onun milletçi bir kişiliğe sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. İlk Türkolog olarak da tanımlanan Mirza, Azerbaycan lehçesi grameriyle karşılaştırmalı

²⁴Hakan Kırımlı, "Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 13, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, s. 393

²⁵Seyfettin Erşahin, "Buhara'da Cedidcilik Eğitim İslahatı Tartışmaları ve Abdürrauf Fıtrat XX. Yüzyıl Başları", *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 1999, C: I, S: III, s. 218

²⁶ Ahmet Kanlıdere, "Mirza Kazım Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 30, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2005, s. 163

Türk dili gramerini ortaya koymuştur. Onun bu bağlamdaki çalışması elli yıl sonra “dilde birlik” sloganıyla İsmail Gaspralı tarafından geliştirilmiştir. Mirza Kazım Bey İslamiyet’in ilerlemeye engel teşkil etmediğini, Müslüman toplumların geri kalmasının asıl sebebinin cahil mollalar olduğunu “Muhtasarı’l-Vikayet” adıyla yayınladığı ders kitabıyla ortaya koymaya çalışmış ve bir toplumun aydınlanmasını gerçekleştirecek etmenin, o toplumun kendi içinden çıkan aydınlar sayesinde olacağını ileri sürerek kendisinden sonrakilere vazife yüklemiştir.²⁷

Abbaskulu Ağa Bakühanlı: 1794’de Bakü’nün Emircan kasabasında dünyaya gelen Bakühanlı, uzun süre Rus ordusunda üst düzey görevlerde bulunmuş, bu vesileyle Rus bürokrasisini yakından tanıma imkânı bulmuştur. Azerbaycan’ın milli uyanışında çok büyük hizmetleri olan Bakühanlı’nın fikri gelişiminde, Azerbaycan’a sürülmüş olan Lehistan milliyetçilerinin etkisi olduğu bilinmektedir.²⁸ İçlerinde akademisyenlerin ve siyasi tutukluların olduğu on bin kadar Lehistanlı, Kafkasya bölgesinde zorunlu askerliğe tabi tutulmuştu.²⁹ Bu devirde Kafkasya naipliği idaresinde çalışan Bakühanlı, büyük ölçüde Lehistanlı askerlerin tesirinde kalmıştır.³⁰

Bakühanlı’nın yazdığı eserlere baktığımızda çağının üstünde bir entelektüelle karşılaşırız. Batı kaynaklarından da faydalanarak yazdığı *Gülüstan-ı İrem* eseri modern Azerbaycan tarihçiliğine model oluşturacak kadar önemli bir eserdir. Bakühanlı, bu eserde uyguladığı metot, tarih tanımı ve tarih ilminin gerekliliğini vurgulaması hasebiyle XIX. Yüzyılın en önemli Türk tarihçisi olarak nitelendirilir.³¹ Çocuklar için “Nasihatname” adlı ders kitabı yazan aydın “Esrar-ı Melekût” adını verdiği eserinde ise Kopernik, Newton, Galileo, Kepler, Giordano Bruno, Mihail Lomonosov gibi zamanlarının en önemli bilim adamlarının görüşlerini ele almıştır. İrade sahibi âşıkları işlediği “Kitab-ı Askeriye” Batı tarzıyla yazılmış bir hikâyedir. Hikâyeyi eski Şark

²⁷Hüseyin Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 16 Seri: IV, Sayı: A1, 1966, s. 67-68

²⁸Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, s.330

²⁹Temizkan, s. 74-77

³⁰Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 85

³¹Elmin Aliyev, “Son Dönem Azerbaycan Türk Düşünürlerinden Abbaskulu ve Nesayih İsimli Eseri”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 20, 2008, s. 85

klasiklerinden ayıran tema ise âşıkların toplum yargısına aldırış etmeden kavuşmak için mücadele etmeleridir. Şiirlerinde vatan sevgisini yoğun bir şekilde işleyen Bakühanlı, eserlerinde İran ve Hindistan şahını muhatap alarak Rus despotizmini eleştirmiştir. 1832 yılında Bakü’de ders kitaplarını dahi kendisinin hazırlamış olduğu modern anlamda bir okul açmak için girişimde bulunan Bakühanov’un sunduğu rapor, dönemin Kafkas baş hâkimi Baron Rozen tarafından reddedilmiştir.³² 53 yıllık ömrüne çok değerli eserler sıgdıran, Azerbaycan istiklali ve hürriyet davasının meşalesini tutuşturan Bakühanlı, Şii mezhebinden olmasına rağmen diğer üç halifeye de saygı ile yaklaşmış ve hac ziyareti esnasında 1846’da vefat edince Vadiyi Fatıma’ya defnedilmiştir.³³

Kasım Bey Zâkir: Azerbaycan milli şairlerinden Karabağ’ın Şuşa kentinde doğmuştur. Ruslar Karabağ hanlığını istila ettikten sonra bölge halkına çok ağır muamelelerde bulunmaya başlamışlardı. Rusların bu sömürgeci tavrını şiirleriyle eleştiren Kasım Bey’i Ruslar kendilerine tehdit addetmişler ve köyünü talan edip buradaki halkı çocuk, kadın demeden hapse atmış, şairi de Bakü’ye sürgün etmişlerdir. Tüm bu olaylar meydana gelirken yaşlı olan Kasım Bey’in, Rus sömürmesine karşı muhalefeti Azerbaycan milli uyanışında temel teşkil eden olgulardandır. Ancak şairin eleştirisine maruz kalan yalnız emperyalist Çar yönetimi değil, haksız ve adaletsiz davranan beyler, sahtekâr din adamları da en az rüşvetçi Rus memurları kadar eleştirilmektedir. Bir taraftan “*Ülke o kadar pislige boğulmuş ki denizi üstüne akıtsan temizleyemez*” mısralarıyla Azerbaycan toplumunu içerden çürüten manevi sömürgecileri ağır bir şekilde eleştirirken, “*Ben bu kötülükleri eleştiririm çünkü İslam dini ve şer’i doğru söylemeyi isyan saymaz*” diyerek zulüm ve haksızlık karşısında susmayı doğru saymaz. Kasım Bey Zâkir’in şiirlerinde “vatan” kelimesini kullanan ilk kişi olması onu milli şair olarak nitelendirmek için yeterli bir sebeptir.³⁴

³²Parvana Bayram, “Abbaskulu Bakühanov’un Hayatı, Eserleri ve “Kitab-ı Askeriye” Hikâyesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt.7, Sayı. 27, 2013, s. 147-153

³³Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 72,73

³⁴Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 90, 94, 97, 98

Mirza Şefi Vazeh: 1794’de Gence doğan şair, genç yaşta babasını kaybetmiş, Hacı Abdullah adlı ileri görüşlü bir adamın himayesinde Gence medresesinde eğitim almıştır. Fars ve Arap dillerini öğrenen genç Mirza, medrese tahsilini görüşleri nedeniyle zıtlığı medrese hocalarının onu okutmak istememesi yüzünden tamamlayamamıştır. Mücadeleci bir mizaca sahip olan Mirza Şefi, kendi çalışmaları neticesinde önemli bir hattat olmayı başarmıştır. Öğretmen, filozof ve şair olan Mirza Şefi Azerbaycan’ın ilk “Usul-ü Cedit” mektebinin de kurucusudur. Abbaskulu Ağa Bakühanlı ile çağdaş olan Mirza Şefi, aynı zamanda Azerbaycan’ın en önemli reformisti olan Mirza Fetali Ahundzade’nin de hocasıdır.³⁵ 1840’da Tiflis’e giden Mirza Şefi, Mirza Fetali’nin yardımıyla kaza mektebine şeriat dersi hocası olarak tayin edilir. Tiflis’te “Divan-ı Hikmet” adlı ilmi bir dernek de kurmuştur. Derneğin müdavimleri ise, Puşkin, Polonski, Griboyedov, tarihçi Berezin, Polonyalı şair Tadeus Lado Zablotki, Fransız seyyah Graftsüzanne, Alman Profesör Karl Koh, yine Alman şair Fredrich Bodenstedt gibi o çağın en önemli entelektüel isimlerinden oluşmaktaydı. Tiflis ayrıca 1825 yılında Çar Rusya’sına karşı ihtilal girişiminde bulunan Dekabristlerin de sürgün edildiği bir yerdi. Siyasi suçluların ve edebiyat muhitinin ünlü isimlerinin harmanlandığı bir yer haline alan Tiflis, o dönem Şark, Garp ilimlerinin kaynaştığı bir kültür merkezi halindeydi.³⁶ İşte bu ortamda kendilerine önemli bir mevki edinen Mirza Şefi ve Abbaskulu Bakühanlı gibi Azerbaycan aydınları siyasetten edebiyata birçok alanda kendi çağlarının otoriteleri haline gelmişlerdir. Öyle ki, Mirza Şefi’nin kendi elyazması şiirlerinden oluşan bir mecmuayı hediye ettiği Alman şair Bodenstedt, ülkesine dönünce *Die Lieder des Mirza Schaffy* diye yayınladığı eseri Almanya’da çok rağbet görmüş ve çeşitli Avrupa dillerine çevrilmiştir. Bunun üzerine Bodenstedt 1873’ten itibaren Şefi’nin eserlerini kendine mâl etmiş, *Aus dem Nachlass Mirza Schaffy* ismiyle yeniden bastırıştır. Tiflis de öğretmenlik yaptığı dönem ilk Türkçe ders kitabı olan *Kitab-ı Türki* adıyla yazdığı eseri İvan Grigoryev, 1851’de Tebriz’de taşbaskı halinde ve 1856’da Tiflis de Rusça adıyla bastırılmış fakat Rus sansürü yüzünden mekteplerde okutulamamıştır. Azerbaycan’ın ünlü edebiyatçısı Mirza Şefi yalnız kendi toplumunda değil Batı edebiyat çevresini dahi etkisi altına almış mahir bir kişiliktir. 1852’de

³⁵Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 104

³⁶Bayram, s.147

Tiflis'te ölen şair kendisinden sonra gelecek olan başta Fetali Ahundov olmak üzere Azerbaycanlı Cedidcilere bir nevi rehberlik etmiştir.³⁷

İsmail Bey Kutkaşınlı (1806- 1869): Azerbaycan'ın soylu ailelerinden birine mensup olan İsmail Bey, ilköğrenimini özel hocalar vasıtasıyla almıştır. Bey ailesinden olması hasebiyle askerliğe ilgi duyan İsmail Bey, Kafkasya'daki Rus okuluna kaydolmuştur. Asil ailelerin çocuklarını eğitmeyi amaçlayan "Tiflis Nüceba Mektebi"ni bitiren İsmail Bey, topçu generalliğine kadar yükselmiş, otuz beş yıl Rus ordusunda önemli görevlerde bulunmuştur. Görevi gereği Rusya'nın birçok yerini gezme imkânı bulan İsmail Bey, iyi derecede Rusça ve edebi eser kaleme alacak kadar Fransız diline hâkimdi. Fransızca olarak kaleme aldığı *Reşit Bey ve Saadet Hanım* adlı eser en önemli yapıtı olarak kabul görür. 1835'de Varşova'da basılan eser, Fransızca yazılmasından ötürü Azerbaycan halk çevresinde fazla tanınmamıştır. Ancak eser, 1922'de Salman Mümtaz tarafından ortaya çıkarılmış ve yine onun tavsiyeleri üzerine 1932 yılında Selim Bey Behbudov tarafından Fransızca'dan Azerbaycan Türkçesine çevrilmiştir; böylece bu önemli eser Azerbaycan literatürüne kazandırılmıştır.³⁸ İsmail Bey, Hanlık devrinde geçen hikâyede evleneceği erkeği seçmede kendi iradesini kullanan modern iyi yürekli bir genç kız profiliyle olmasını arzuladığı Azerbaycan kadın tipini oluşturmaktadır. Dönemin Azerbaycan toplumunda kadın haklarının yok sayılması ince bir mesajla ifade edilir. Yazar kadın haklarının ihlalini İslamiyet'e bağlamaz, toplum yargısının bozukluğuna atıfta bulunur. Eser modern anlamda yazılmış ilk Azerbaycan hikâyelerindendir.³⁹

Mirza Fetali Ahundzade: Mirza Fetali, 1812'de Nuha şehrinde doğmuştur. Annesi üzerine kuma getiren babasından ayrılınca Fetali de annesiyle birlikte, annesinin amcası olan Ahund Hacı Ali Asger'in yanına sığınmışlardır. Fetali'nin, iyi bir eğitim almasını isteyen Ahund, onun tahsil ve terbiyesiyle bizzat ilgilenmiştir. 1832'de hacca giden Ahund, Fetali'yi Gence'ye bırakır. Mirza Fetali burada kaldığı bir yıl boyunca hayatını derinden etkileyecek olan, devrin tanınmış şair ve hattatı Mirza Şefi ile tanışır ondan

³⁷Yavuz Akpınar, "Vazıh Mirza Şefi (1794-1852)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 42, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, s. 579

³⁸ Vafa Savaşkan, "Azerbaycan Eğitimcilerinden İsmail Bey Gutkaşınlı ve Avrupa Etkisinde Yazılan İlk Hikâyesi: Reşit Bey ve Saadet Hanım" *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2013, s. 182

³⁹Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994, s. 49

“nestalik” dersi almaya başlar.⁴⁰ Mirza Fetali hocasıyla karşılaşmasını şöyle anlatır: “Bir gün Mirza Şefi bana sordu ilim öğrenmekten maksadın nedir? Ben molla olmak istediğimi söyledim. Mirza Şefi dedi, sen de onlar gibi riyakâr ve şarlatan mı olmak istiyorsun?” Bu konuşmadan sonra Fetali’nin fikirleri değişmeye başlar ve dini eğitimini yarıda bırakarak Mirza Şefi’nin yolunda gitmiştir.⁴¹ 1834’de hacdan dönen Ahund, Fetali’yi de yanına alarak Tiflis’e gider. Kafkasya umumi valiliğine müracaat ederek Fetali’nin “Şark Dilleri Mütercimi” olarak görev almasını sağlar. Görevi diplomatik yazışmaları kaleme almak, mahkeme evrakları ve çeşitli kanunların tercümesini yapmak olan Fetali, Çarlık Devleti’nin düzenini, idare sisteminin işleyişini çok iyi anlamıştı. Burada kaldığı süre boyunca gerek Rus aydınlardan gerekse Mirza Şefi’nin “Divan-ı Hikmet” şiir meclisinin müdavimi olan Azerbaycanlı aydınlardan oluşan geniş bir entelektüel çevreye de sahip olur.⁴² Türk İslam dünyasının ilk dramaturgu olan Ahundov, Müslüman toplumların içinde bulunduğu cehalet ve geri kalmışlıkla alay eden başarılı eserleriyle meşhur olmuştur. Eserleri Rusça, Farsça ve birçok Avrupa dillerine çevrilen Ahundov’u, Avrupalı eleştirmenler “Doğu’nun Moliere’i” Rus eleştirmenler ise “Doğu’nun Gogol’u” olarak nitelendirmişlerdir. Modern Azerbaycan’ın ilk reformatör’ü olarak kabul edilen Ahundov, başta Celil Mehmet Kuluzade, Hasan Melik Zerdabi ve Seyit Azim Şirvani gibi kendinden sonraki büyük reformistler de onun tesirinde kalmışlardır.⁴³ Türk toplumunun geri kalmışlığını okuryazar oranının düşük olmasına bağlar ve bunun da kullanılan alfabenin zorluğundan ileri geldiğini söyler. Arap alfabesinin ıslah edilmesi fikrini savunmuş ve 1863’de İstanbul’a gelerek dönemin Sadrazamı Keçecizade Fuat Paşa’ya alfabenin ıslahı hususunda bir layiha sunmuştur. Ahundov’un bu teşebbüsü ancak ölümünden 64 yıl sonra 1928’de Mustafa Kemal’in dil inkılabı ile gerçekleşmiştir.⁴⁴ Edebi alanda “tenkit” ilim dalını geliştiren Ahundov “*sanat sanat içindir*” düşüncesini reddetmiş ve “*sanat hayat içindir*” görüşünü savunmuştur. Tenkiti sosyal hayatın köhneliğine karşı

⁴⁰Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, s. 50

⁴¹Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 104

⁴²Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, s.51

⁴³Alaattin Uca, “Mirza Fetali Ahundzade’nin Türk Dünyası’na Hizmetleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı. XVII, Erzurum, 2001, s. 374

⁴⁴Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 154,155

mücadelede en iyi vasıta sayan Ahundov “*insan tabiatındaki pis ciheti ve çirkinliği yalnız tenkit, kinaye ve acı istihza vasıtasıyla silip atmak mümkün olur.*” diye ifade etmiştir.⁴⁵ Başta adil padişahlar sayesinde yenileşmenin yukarıdan aşağı olması gereğine inanmış; fakat daha sonra bu görüşünden vazgeçip reformun aşağıdan yukarıya halk hareketiyle olması gerektiğini savunmuştur. Mutlak monarşiyi eleştiren Ahundov, parlamenter sistemden ve anayasadan söz etmiş ve onun bu düşünceleri dönemin siyasi bünyesine uymamıştır. Devlet adamlarında gerekli olan şeyin asalet değil fazilet olması gereğine inanan Ahundov “*Devlet millet içindir*” fikrini savunmuştur. Başta Rusya olmak üzere bütün feodal yönetim usulünü toptan reddetmiş, dini istismar eden din adamlarını da ağır eleştiriye tabi tutmuştur.⁴⁶ Rusya despotizmini eleştiren Ahundov, bunu yaparken Rus sansüründen kurtulmak için stratejik bir yöntem kullanmıştır. “Kemalüddeve” mektuplarında İran’ın adaletsiz, despot tutumunu eleştiriye tutup “*kızım sana söylüyorum gelinim sen anla*” misali müstemlekeci Rusya’ya ve onun sömürdüğü halka mesajını ince bir yolla iletmeye çalışmıştır. Türk toplumunun ehil filozofların eliyle reform edilmesi gerekliliğine inanan Ahundov, dinde reformu savunmuş, mezhep ayrılığının birlik ve beraberliği ortadan kaldıran etmen olarak görmüştür. Laikliği sistemik bir şekilde açıklayarak din ve dünya işlerinin ayrılması gerekliliğini ilk dile getiren yine Ahundov olmuştur.⁴⁷ Şark toplumundaki kadınların gasp edilmiş statüsünü geriliğin sebeplerinden biri olarak görmüş, hukuken kadın ve erkeğin eşit olduğuna ve kadının hakkı olan bütün değerlerinin iade edilmesi gereğine inanmış ve birden fazla kadınla evliliğe karşı çıkmıştır. Piyeslerinde oluşturduğu kadın tipleri o çağın hayal edemeyeceği kadar yüksek bir konumda idi. Kadınların fiziksel özelliklerinin ötesinde, en az erkekler kadar akıllı ve cesur olabileceklerini gösteren modeller ortaya koymuştur. Ütopyalarının gerçekleşmesi için ölümünden sonra bile yıllar geçmesi gereken, yalnız Azerbaycan’ın değil bütün İslam toplumunun en büyük reformatörü sayılan Mirza Fetali Ahundov’un, hayattayken hiçbir icraatı iltifat görmemiştir. Öldüğü zaman ise “kâfir olduğu” gerekçesiyle cenazesine hiç kimse

⁴⁵Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, s. 65

⁴⁶Uca, s.375

⁴⁷Uca, s.378

katılmamış ve cenazesi yıkanmadan, namazı kılınmadan birkaç hamalla defnedilmiştir.⁴⁸

Hacı Zeynelabidin Tagiyev: (1838-1924) Azerbaycan'ın “*el atası*” diye ünlenen Tagiyev, fakir bir ailede dünyaya gelmiştir. Uzun yıllar inşaatlarda hamallık yapan Tagiyev Rusya'nın 1870 ıslahatları neticesinde köylünün toprak edinmesinin kısmen önünün açılmasıyla edindiği arazide petrol arayışına başlamıştır.⁴⁹ Bir yer sarsıntısı neticesinde arazisinde petrol çıkan Tagiyev, Azerbaycan'ın makûs talihini bozacak son derece zengin bir sanayi burjuvası haline gelmiştir. Milli burjuvanın en önemli ismi Tagiyev, Azerbaycan millileşmesinde yaptıkları kitaplar dolusu çalışmayı hak edecek kadar değerlidir. Okur yazarlığı dahi olmayan Tagiyev, Azerbaycan aydınlarının birinci sırasında yer almayı hak edecek kadar vizyon sahibidir. XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren başlayan milli Azerbaycan hareketinin tam bir aksiyona dönüşmesinde onu yegâne güç olarak nitelendirmek abartı olmasa gerek. Milli Azerbaycan hareketinin bütün değerli kadroları, hiç şüphe yok ki hayırsever iş adamı Tagiyev'in bursları sayesinde yetişmiştir. Bakü'de 1901'de modern anlamda eğitim sunan ve öğrencileri Tagiyev tarafından tam burslu okuyan ilk Müslüman Kız Mektebi modern Azerbaycan kadınına oluşturma hususunda bir fenomendir.⁵⁰ İlk gazete, ilk tiyatro, sanat ve kültürel faaliyetlerin hepsi Tagiyev'in desteğiyle kurulmuştur. Kararlı, çalışkan, milliyetçi ve gerçek bir hümanist olan büyük devrimci 1920'de Bolşeviklerin malvarlığına el koyduğu güne kadar bütün faaliyetlerinde, vatanının hürriyeti ve çağdaşlaşmasını ön plana çıkarmıştır. 1924'de Merdekan'daki bağ evinde vefat eden Tagiyev, vasiyeti gereği modern kurumları açarken cahil mollaların muhalefetine karşı manevi desteğini gördüğü âlim Ahund Hacı Turab'ın ayakucuna defnedilir.⁵¹

Hasan Melik Zerdabi (1837-1907): Gökçay ilçesinin Zerdab köyünde doğan Zerdabi, soylu ve son derece entelektüel bir aileye mensuptur. Zerdabi'nin babası Selim Bey de cehalete düşman ve aydın bir şahsiyettir. Hasan Zerdabi on beş yaşına geldiğinde Şemahı Şehir Okulu'na yazılmıştır. Burada göstermiş olduğu performans Kafkas Maarif

⁴⁸Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 156

⁴⁹Mehmetov, s.498

⁵⁰Manaf Süleymanov, *Eşittiklerim Okuduklarım Gördüklerim*, Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1987, s.66

⁵¹Eşir Beşiroğlu, *Hamının Sevimsisi*, Bakü: Teknur Neşriyat, 2012, s.12

Müdürü Baron Nikolay, tarafından fark edilmiş ve Tiflis Gimnazyası'nın (lisenin) beşinci sınıfına kabul edilmiştir. 1861'de Tiflis Gimnazyası'nı başarıyla bitiren Zerdabi, devlet bursuyla Moskova Üniversitesi'ne gönderilmiştir. Burada Fizik-Matematik Fakültesi'nin Tabiat Bölümü'nü üstün başarıyla bitirmiştir. Moskova Üniversitesi'ndeki yıllarında Rus edebiyat incelemeleri ve Rus ihtilal dernekleriyle yakın temas halinde olması fikirlerinin olgunlaşmasında önemli yer etmiştir. Yakın ilişki kurduğu Rus tarihçi Solovyef, Zerdabi'den Şark milletleri ve İslamiyet hakkında bilgi edinir. Bu vesileyle çok sık evine misafir olduğu Solovyef'in kızıyla arasında bir gönül bağı oluşmuştur. Ancak bu Rus kızla evlenmenin onu tamamen vatanından ayıracağını ve ideallerinden vazgeçireceğini düşünen Zerdabi, vatan aşkının ağır basması nedeniyle Azerbaycan'a geri dönmüştür. Bütün eylemlerini vatan aşkına hasreden Zerdabi, bitmek tükenmek bilmeyen bir çabayla Azerbaycan'ı yüceltmeye uğraşmıştır.⁵² Üniversiteden sonra Tiflis'te toprak idaresinde görev almıştır. "Mejevoy Palata" diye adlandırılan, köylünün topraklarını taksim ve tayin eden kurulda yapılan haksızlıkları küçük yaştan beri bilen Zerdabi'nin köylülerin lehine hareket etmesi neticede amirlerini ve toprak beylerini rahatsız etmiş ve bu durum onun görevinden ayrılmasına neden olmuştur. Daha sonra Kuba'da mahkeme kâtibi olarak çalışan Zerdabi köylülere ücretsiz dilekçe yazmış ve haklarını savunmalarına yol göstermiştir. Beyler, halkı soyan tercüman ve dava vekilleri soygunlarına engel teşkil etmesinden ötürü Zerdabi'ye suikast düzenleyecek kadar ileri gitmişlerdir. Neticede bu görevinden de atılan Zerdabi, Bakü ortaokuluna Tabiat öğretmeni olarak atanır.⁵³ Solovyef'in kızından vatan ülküsü uğruna vazgeçen Zerdabi yaptığı evliliği de bu ülkü çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Davasına yardım edecek bir kadınla evliliği arzulayan Zerdabi, bir gün Kafkaz gazetesinde Tiflis'de bulunan Kutsal Nina okulundan mezun olan Balkan Türklerinden Hanife Hanım'ın ismini öğrenmiştir. Tiflis'e Hanife Hanım'ı görmeye giden Zerdabi, görüşleri uyuşan Hanife Hanımla anlaşarak sade bir nikâhla evlenmiştir. Bundan sonra Hasan Zerdabi ve Hanife Hanım iki kişilik bir eğitim ordusu gibi iş görmüşlerdir.⁵⁴ Azerbaycan'ın içinde bulunduğu müşkülün ancak eğitim yoluyla hallolabileceğine inanan Zerdabi, modern

⁵² Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 132,133

⁵³Okan Yeşilot, "Hasan Melik Zerdabi'nin Hayatı ve Faaliyetleri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2003), s. 55,56

⁵⁴Yeşilot, "Hasan Melik Zerdabi'nin Hayatı ve Faaliyetleri", s. 58,59

anlamda eğitim veren okullar açmak için insanüstü bir çaba sarf etmiştir. Özellikle kadın problemiyle yakından ilgilenen Zerdabi Türk kadınının şu veya bu şekilde elinden alınmış sosyal haklarının iadesini savunmuş, kadınların da eğitim alması için her yola başvurmuştur.⁵⁵ 1901 yılında Tagiyev'in açtığı kız okulunun nizamnamesi Zerdabi tarafından yazılmış ve eşi büyük muallim Hanife Hanım okulun müdüreliğine getirilmiştir. “*Marifetten, ilimden mahrum bir millet ışıktan mahrumdur*” diyen Zerdabi kapı kapı dolaşıp aileleri çocuklarını okula göndermeye ikna ederken, maddi imkânsızlığını öne sürenlere “gerekirse ceketini sat çocuğunu okut” diyerek durumun önemini vurgulamaya çalışmıştır.⁵⁶ Zerdabi'nin en önemli icraatlarından bir diğeri de ana dilde gazete çıkarma ideali olmuştur. Zerdabi gazete çıkarmanın ve Çar idaresinden izin almanın zorluğuna rağmen bu hayalini de gerçekleştirir.⁵⁷ Böylelikle 1875'te Ekinci'nin çıkmaya başlamasıyla Rusya genelinde ilk Türkçe gazeteyi yayınlayan kişi Zerdabi olmuştur. Ekinci'de sık kullanılan “*din ve dil birliği*” Zerdabi'ye göre bir milleti ayakta tutan iki şeydir. Yine “*ittifak-ı millet*” kavramını ilk kullanan da Ekinci olmuştur.⁵⁸ Pedagoji, gazetecilik, tiyatroculuk, matbaacılık, cemiyetçilik ve bunun gibi şeyleri ilk defa Azerbaycan'a taşıyan Hasan Melik Zerdabi olmuştur. 28 Kasım 1907'de eşi Hanife Hanıma “*yorgunum, uyumak istiyorum*” diyen büyük mürşit, Bakü'de ebedi âleme intikal etmiştir.⁵⁹

1.4. Azerbaycan'da Ceditçiliğe Muhalif Hareketler

1.4.1. Çar Yönetiminin Muhalefeti

Rusya emperyalist siyasetinde özellikle azınlıklar için, daima eğitimsiz bir toplum yapısını hedeflemiştir. Bunun için, birçok siyasi manevralar geliştirmiştir. En önemli siyasi yaptırım ise Çarlığın yıkılışına dek sürdürdüğü Ruslaştırma faaliyetleri olmuştur. Bu asimilasyon politikası Çar Korkunç İvan'la doruğa çıkmış şiddeti gerektirirken Çariçe II. Katerina zamanında profesyonelce uygulanmış siyasi bir hoşgörüyü

⁵⁵Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 146

⁵⁶Yeşilot, “Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri”, *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu*, C:IX, Sayı: VII, 2009, s. 102, 103

⁵⁷Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 138

⁵⁸Mehmetov, s. 516

⁵⁹Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 147-148

dönüşmüştür. II. Katerina 1783’de Orenburg şehrinde cami inşa ettirip, bu camide görevli imamın maaşını devlet tarafından karşılamış ve 1787 yılında Kur’an-ı Kerim bastırıp Kazaklara ücretsiz dağıtarak kendisine muhalif olacak kitleyi hoşgörüyü itaat altına almayı tercih etmiştir.⁶⁰ Ruslaştırmada büyük başarının elde edildiği Cemaat okullarını geliştiren I. Nikolas’ın sloganı “*Rus ortodoksluğu, diktatörlük ve milliyetçiliktir*” olmuştur.⁶¹ Çar ve Çarıçelerin bu hususta uyguladıkları politikalar farklılık gösterse de ana fikir hiç değişmedi: Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma. Böylelikle fiilen işgali altına aldıkları Rus olmayan tebaayı milli ve dini bağlarından koparıp Ortodoks şemsiyesi altında “tek millet, tek din” algısıyla sorunsuz itaati altına tutmayı hesaplıyordu. Bu amacı hâkim kılmak adına Kazan’da Türk lehçeleri ve ilahiyat bağlamında çalışan İlminskiy’nin metodu Rus idarecileri tarafından çok takdir görmüştür. Çar II. Aleksandr’ın eğitim bakanı Tolstoy mektubunda Çar’a durumu şöyle izah ediyordu “*Rus olmayan milletleri eğitip aydınlatmanın ve onlara Rusluk ruhunu aşılamanın, devletimizin takip ettiği siyaset bakımından son derece ehemmiyetli olduğu kanaatindeyim.*” Tolstoy’un bu teklifi 1870 yılında kabul edilmiş ve uygulanmaya başlanılmıştır. İlminskiy, eğitim faaliyetinde temkinli hareket etmeyi tavsiye ederek 1882’de hükümete Müslümanların okullarda idari görevlerde bulunmalarını sağlayan kararı da onaylatmıştır. Çar rejiminin yıkılışına dek yürürlükte kalacak olan bu kararlar İlminskiy, Ruslaştırma planının önünde en büyük tehdit gördüğü aydın Müslümanları devre dışı bırakmayı tasarlamıştı. İlminskiy eski usul medrese eğitim sistemini asimilasyon siyasetine tehdit görmezken,

*“Reform yapmış, terakkiye yönelik Müslümanlığın, Batı medeniyetinin ortaya koyduğu teknik imkânları da kullanarak ve aynı zamanda modern okullar açarak yeni bir hüviyete girmesi Ortodoksluk için büyük tehlike teşkil edecektir. Bu sebeple, Gaspıralı’nın önderliğini yaptığı Ceditcilik akımına mani olmak mecburiyetindeyiz. Cedit mekteplerinin açılmasına izin vermekle Rus hükümeti ve aydınları kendi bindikleri dalları kesmişlerdir.”*⁶²

⁶⁰Darhan Kadyraliyev, Türkistan’da Ceditcilik Hareketi ve Bunun Türkiye İle Münasebeti, T.C.İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2001, s.30-31

⁶¹Ergün, s. 41

⁶²Saray, *Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 25-27

diyerek Müslümanlar arasındaki bu aydınlanma faaliyetlerinin Rus emperyalizmine nasıl tehdit oluşturduğunu gözlemlemiştir. Rusya yönetimi Rus olmayan tebaanın gözünün açılmasını istemediğinden eğitim imkânlarını olabildiğince kısıtlamıştır. Azerbaycanlı aydınlar ise özellikle sıkı istibdat altında tutuluyorlardı. O devre tanıklık etmiş olan Rus şarkiyatçı Smirnov, işin vahametini şu sözlerle ifade etmiştir: “Azerbaycan’dan olan öğrencilerin sadece kendi dillerinde konuşmaları değil, düşünceleri bile yasaklanmıştır”.⁶³

1.4.2. Kadimcilerin Oluşturduğu Muhalefet

Kadim, kelime anlamı itibari ile *öncesiz*, *eskimiş* ve *gelenekçi* gibi kavramları ifade için kullanılan bir anlama sahiptir. XIX. yüzyıla kadar bu kavram bir gruba, bir akımı belirtmek için kullanılmıyordu. Ancak XIX. yüzyılda İslam toplumlarında başlayan yenileşme hareketleriyle birlikte yeniliği kabul etmeyen veya şüpheyle yaklaşan herkes Kadimistler “gelenekçiler” olarak nitelendirildiğinden yeni bir akım oluşmuş gibi anlaşılmaya başlamıştır. Oysa en eski çağlardan beri eski-yeni çatışması hep olmuş ve değişime karşı bir direniş ve kuşku hâkim olmuştur. Çünkü değişim beraberinde ne getireceği kestirilemeyen muğlak bir gizemi de ifade etmektedir. Bu nedenle bütün toplumlarda bu süreci kuşkuyla karşılayan gruplar muhakkak olmuştur. Mesela Rusya’da Büyük Petro zamanına kadar eğitimden sorumlu olan Ortodoks kilisesi Patrik Nikon zamanında (1652-1658) yapılan ıslahatlarla tamamen Batılaşma ve reform karşıtı bir tavır almıştır. Büyük bir kararlılıkla başlattığı modernleşme hareketini sekteye uğratacak hiçbir oluşuma tahammülü olmayan Büyük Petro, Kilise ve Çarlığın güçlerinin çatıştığı bu dönemde Patrikhaneyi devre dışı bırakarak yetkilerini işlevsiz hale getirmiştir. Bunun yerine ise, başkanı hükümet tarafından atanan Kutsal Sinod’u kurmuştur.⁶⁴ Yine Rusya’nın değerlerini yıkacağını düşünen Moskova Üniversitesi Rus Edebiyatı hocası Shevyrev gibi aydınlar ve halk kitlesi Batılaşma faaliyetlerini kuşkuyla karşılamışlar ve karşı koymuşlardır.⁶⁵ Rusya için vaziyet böyle iken, Usul-i Cedid’i teşkil eden zümrenin genel çoğunluğunu, Rus okullarında okuyan Batı tipi eğitimi

⁶³Mehmetov, s.514

⁶⁴Merve İrem Yapıcı, “Rusya’da Kilise-Devlet İlişkilerinde “Asimetrik Senfoni” Modeli: Ukrayna Krizi Örneği”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Cilt. 4, Sayı. 1, Mart 2016, s.177

⁶⁵Ergün, “Rus Eğitiminde Batılaşma Çabaları ve Reformlar”, s. 32

benimsemiş, davranış ve fikirleri itibariyle alışılmış çizginin dışında hareket eden şahsiyetlerin oluşturması, bu akımı en başta din dışı bir mecrada göstermeye yetmiştir. Üstelik misyoner okullarının faaliyeti sonucu Hristiyanlığa meyledenler, dinini değiştirenler veya ateizmi tercih edenler olmuş, din değiştirenler arasında başta Mirza Kazım Bey, Fetali Ahundov gibi Cedidciliğin önemli isimleri de yer almıştır. Tabii bu gibi faktörler ister istemez toplumun yargısında olumsuz bir intiba oluşmasına da sebep olmuştur. Nitekim Cedidciliğin önemli isimlerinden kabul edilen Musa Carullah, kendisini Cedidciliğin dışında tutmuş ve gerek Kadimciliğin gerekse Cedidciliğin aşırı uç kısımları teşkil ettiğini ifade etmiştir. İsmail Gaspıralı ise modernleşmede temkinli davranılması gerektiğini söylemiş, ancak milli kimliği muhafaza etmek sureti ile yenileşme taraftarı olmuştur.⁶⁶ Hal böyleyken geleneğin dışında yeniden inşayı savunan herkes Cedidci, bu görüşe muhalif olan herkeste Kadimist olarak nitelendirilmiştir. Bu da aslında bir kavram kargaşasına sebebiyet vermiştir. O yüzden hem Cedidci aydınları, hem de Kadimistleri kategorize ederken, mümkün merteye olaya temkinle yaklaşmak zorundayız. Günümüzden yaklaşık yüz elli yıl öncesine ait insanların duygu ve düşüncelerini analiz ederken, devrin bütün şartlarını göz önünde bulundurarak hareket etmek ve kesin yargılara varmadan olasılıklarla yaklaşmak zaruridir. Özellikle Azerbaycan Cedidcileri ve Kadimistleri için bu durum daha hassasiyet gerektiren bir durumdur. Çünkü Azerbaycanlı Cedidcilerin genelinin görüşünde başta din olmak üzere, her alanda kökten değişim hâkimdi. Durumun hassasiyetine binaen daha yumuşak geçişlerle yapılması gereken hareketlerin yerine, radikal çıkışlarla hareket eden Azeri aydınlar çok daha sert tepkilerle karşılaşmışlardır.

Cedidciler için kendi ırkdaşlarını uyandırmak, çoğu zaman Çar Rusya'sının muhalefetiyle uğraşmaktan daha zor olabiliyordu. Kazan ulemasından olan Gilman Kerim Bey bir gün oğlu Fatih Kerimi "Tercüman" gazetesini okurken görmesi üzerine oğlunu öldürmeye karar vermiştir. Fakat esas suçlu olanın bu fikirleri yayan kişi olduğuna hükmederek katlini vacip gördüğü Gaspıralıyı öldürmek için Bahçesaray'a kadar gelir. Ancak bir Müslümanın canını helal görece kadar taassup sahibi olan Gilman Kerim, Gaspıralı ile yaptığı münakaşalar neticesinde ikna olmuş ve Gaspıralı taraftarı olarak memleketine dönmüştür. Hatta oğlunu tahsilini tamamlaması ve

⁶⁶Ahmet Kanlıdere, "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt.2 Sayı.1, 2004, s. 150,151

Türklüğe hizmet etmesi için İstanbul'a göndermeye karar vermiştir.⁶⁷ Bu durumdan şu çıkarımı yapabiliyoruz ki, bütün mollalar ve Kadimistler yalnız çıkarları için yeniliğe karşı olmamışlardır. Dini ve milli hassasiyetini korumak adına öz evladını öldürmek isteyecek kadar yeniliğe ve yenilikçilere kuşkuyla yaklaşmışlardır. Nitekim Zerdabi ve Tagiyev kız mektebi açabilmek için Rusya'dan izin alabildikleri halde cahil mollaları ikna hususunda aydın mollaların yardımına başvurmuşlardır. O dönem halkın üstünde çok büyük nüfuza sahip olan cahil mollalar kızların okutulmasını küfür addetmişler ve bu okullara kızlarını gönderecek aileleri tekfir etmişlerdi. Azerbaycan Cedidcileri içinde din istismarcılarından en fazla husumet görenlerden biri şüphesiz Hasan Zerdabi olmuştur. Zerdabi Rus istibdadı yüzünden memleketi Zerdab'a dönmek zorunda kaldığı zaman aynı faaliyetlerini sürdürmüş, tabii doğal olarak menfaatleri riske girenler kendilerine hasım gördükleri bu aydını kendi memleketinden sürmek istemişlerdir. Şeyh Ali Baba adındaki dini lider halkın üzerinde oluşturduğu hâkimiyete güvenerek *"bu köyden ya ben giderim ya da o"* diyerek halkı Zerdabi'ye karşı kıskırtmıştır. Halkın başta güvenmediği ve *"şapkalı Rus"* diye tabir ettikleri büyük mürşit, milletine karşı olan aşkından hiç taviz vermemiş ve yavaş yavaş milletin güveni kazanmıştır. Zerdab'ta okul açmak istediği zaman ise Şeyh Ali Baba, burada halkı Hıristiyanlaştırmak için kilise açılacağı yaygarasıyla Zerdabi'ye sorun oluşturmak istemiştir. Zerdabi'nin halka ulaşmanın en kestirme yolu olarak düşündüğü gazete çıkarma teşebbüsleri de gerek Rus istibdadı gerekse cahil mollaların engeline takılmaktaydı. Türk Sultanına ajanlık yaptığı ve Kafkasları Rusya'dan ayırmak için isyan çıkarmak istediği iddiaları ile şikâyet edilen Zerdabi, vali tarafından denetlenmiş ve hakkında asılsız bir iftira raporu tutmuştur. Rus vali Bakü'ye dönerken Zerdabi'ye:

"Sizin gibi biri bu kadar probleme rağmen burada yaşadığına göre her halde bu fakir halkı çok seviyorsunuz." demiştir.⁶⁸ Rusya Müslümanlarının ilk özel Türkçe gazetesi Ekinci'yi bin bir zorlukla çıkararak Zerdabi'ye Rus sansüründen çok cahil mollalar engel teşkil etmiştir. Mahalle mollasına, kiraathanede gazete okumanın dinen caiz olup olmadığını soran cemaate bu mollalar, *"Gazete okumak yerine kaza namazı kılın, Kur'an öğrenin. Müslümanlar Kur'an'dan başka hiçbir şey okumamalı. Müslüman olan"*

⁶⁷ Mehmet Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul: Çantay Kitabevi, 1. Baskı, 2003, s. 23,24

⁶⁸ Yeşilot, *Hasan Melik Zerdabi'nin Hayatı ve Faaliyetleri*, s.63,64

birisi ecnebi yazularını okumamalı. Eğer okursa o kâfirdir."⁶⁹ diye fetva vermeleri üzerine, açılan bu eğitim odaklı kiraathaneler "şer meclisi" diye kapatılmıştır. Toplumun her türlü sosyal yarasına el atan Zerdabi'nin girişimlerine hicivler ve küfürler yağıyordu. Zerdabi, "*Müslümanlar da içtimai meselelerle meraklanıyorlar. Bu cahil adamlar, söve söve hakkın nerede olduğunu düşüneceklerdir.*" diye sabırla halkın doğruyu bulacağı anı beklemiştir. Cedidciler, bu koyu taassubun üstesinden gelmek için verdikleri mücadelede öyle zorlukla karşılaşmışlardı ki, zorluğa eğilmek bilmeyen Fetali Ahundov bile bazen hayatından şikâyet ederek, "*zehirden acı bir hayat geçirdiğini*" kaydetmiştir.⁷⁰

1.5. Cedidizm Hareketinin Azerbaycan Toplumundaki Yankıları

Azerbaycan yenileşmesi diğer Rusya Müslüman topluluklarına göre daha kendisine has, müstakil bir gelişim göstermiştir. İlk modern anlamda kız okulları, ilk özel Türkçe yayın yapan gazete, Müslüman toplumlarının ilk tiyatrosu, alfabenin ıslahı, ana dilde yazılmış ders kitapları, nihayetinde ilk cumhuriyet rejimi vs. hepsi Azerbaycanlı aydınların bitmek tükenmek bilmeyen enerjilerinin ürünü olmuştur.

1.5.1. Usul-ü Cedid Okulları

Azerbaycan aydınları bir taraftan Rusya despotluğuna, diğer taraftan İslamiyet'i tekellerine almış cahil gürüha karşı inanılmaz bir yenileşme mücadelesi vermişlerdir. Her türlü esaretten kurtulmanın tek çözümü olarak eğitim kurumlarını yaygınlaştırmayı gören Abbaskulu Bakühanlı, 1832' de yeni usulde eğitim veren bir okul açmak istemiştir. Bu okulda okutulacak ders kitaplarını dahi bizzat hazırlayan Bakühanlı, "*Maarife doğru atılan ilk adım mektep tesis etmektir. Ben vatandaşlarımın faydası için bütün gücümü bu işe sarf ediyor ve şahsi denetimim altında olmak üzere mektep açmak hakkında teklifte bulunmaya cesaret ediyorum.*" diyerek devlete sunduğu raporu, Kafkasların hâkimi Baron Rozen tarafından reddedilmiş ve bunun üzerine Baron Rozenle arası açılmıştır.⁷¹ Fakat Mirza Şefi, Gence'de laik eğitim öğretim veren ilk

⁶⁹Mehmet Ali Babaşlı, "XX. Asrın Evvellerinde Azerbaycan'da Milli Uyanış ve Maarifçilik Harekâtı", *Kafkas Üniversitesi Filoloji Fakültesi*, Sayı: 12, Bakü, 2003, s.230

⁷⁰Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 143,161

⁷¹Bayram, s.147

Usul-ü Cedid mektebini açmış ve buradan yetişenler başta Fetali Ahundov olmak üzere Azerbaycan'ın modernleşmesine yön veren isimler olmuştur. Mirza Şefi'nin Tiflis'te kurduğu “*Divan-ı Hikmet*” adlı edebi dernek, zamanının en önemli entelektüellerinin bulunduğu bir adres olmuştur.⁷² Azerbaycan aydınlarının özel çabaları ile kurulan bu eğitim kurumları, daha geniş ölçekli yenileşmelere zemin hazırlaması bakımından son derece öneme haizdir. Mirza Şefi'den sonra Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde Seyit Azim Şirvani, Habib Bey Mahmutbeyli, Beşir Bey Efendizade, Sıtkı Seferov, Sultan Mecidbanizade gibi aydınlar Usul-ü Cedid mektepleri açmışlardır. İlki 1894'te Neriman Nerimanov'un çabalarıyla hayata geçirilen kütüphaneler ve okuma odaları halkın eğitilmesinde çok önemli işlev görmüştür.⁷³ Bu dönem umutla Azerbaycan toprağına ekilen hangi aydın düşünce varsa, kuşkusuz, filizlenip meyve vermiştir. Gerek açılan Usul-ü Cedid mekteplerinden, gerek Rus okullarından beslenen çok önemli bir aydın kitle oluşmuştur. Hasan Melik Zerdabi, Ekinci'nin 1875 tarihli altıncı sayısında “*tahsil için gereken ilme pedagoji denir*” diye yazdığı zaman, Usul-ü Cedid hareketinin önder ismi kabul edilen İsmail Gaspıralı'nın Tercüman Gazetesi'ni çıkarmasına sekiz, Bahçesaray'da Usul-ü Cedid okulu açmasına ise dokuz yıl vardı. Bu yazısıyla eğitimin bir ihtisas işi olduğunu ve ihtisas sahibi öğretmenler tarafından yapılması gerektiğini öngörmüştür.⁷⁴ Zerdabi eğitime hayati derecede önem vermiş, halka “*pal paltarını sat, oğlunu okut*” diye yön göstermiştir. Azerbaycan'ın fedakâr aydınların özel teşebbüsleriyle yürütülen eğitim faaliyetleri Hacı Zeynelabidin'in maddi desteğıyle bambaşka bir mecraya kaymıştır. Zerdabi'nin ve daha nice Azerbaycanlı aydının hayali 'in finansörlüğüyle gerçek olmuştur. Her alanda faaliyet gösteren Zerdabi, kadın hukukuna çok ayrı ehemmiyet vermiştir. Kız çocuklarının da modern eğitim alacağı bir eğitim kurumu açma teşebbüsü, “*Siyasi cihetten itibarsız ve devlet için tehlikeli*” diyerek Rus despotizmine takılmıştır.⁷⁵ Azerbaycan'ın ünlü petrol zengini Hacı Zeynelabidin, kızları Sara ve Leyla'yı Petersburg Smolny Kız Enstitüsüne göndermek istediğinde “ne Bey ne Han, ne de Zadeğân” olmadığı gerekçe gösterilerek, talebi geri

⁷²Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 104

⁷³ Mahmud İsmayilov, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, C: IV, 2007, s.350,351-358

⁷⁴ Savaş Açıkaya, “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Sayı. 28, 2010, s.413

⁷⁵Yeşilot, “Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri”, s. 104

çevrilmişti. Bütün engellemelere rağmen, Zerdabi ve 'in yılmak bilmeyen ısrarları neticesinde hem Azerbaycan'ın hem de bütün Rusya Müslümanlarının ilk Usul-ü Cedid Kız Okulu, 7 Ekim 1901 tarihinde 58 öğrenciyle eğitime başlar.⁷⁶ Rus misyoner okulları ve eski usul eğitim veren medreselere muhalif olarak açılan Usul-ü Cedid eğitim kurumları semeresini göstermiş ve buradan yetişenler Azerbaycan'ın en önemli entelektüel kadrolarını oluşturmuşlardır.

1.5.2. Milli Basının Teşekkülü

Cedidizm hareketlerinin milli, kültürel ve fikri gelişiminde önemli rol oynayan faaliyetlerden bir diğeri de gazete çıkarmak olmuştur. Halkı gafletten uyandırmanın, eğitim ve ilimle ilgili düşüncelerini geniş kitlelere duyurmanın en makul yolunu ana dilde gazete çıkarmak olarak gören Zerdabi, bir ilke daha imza atarak Azerbaycan basınının da mimarı olmuştur. Azerbaycan'ın ve bütün Rusya Müslümanlarının ilk Türkçe yayın yapan gazetesini unvanına sahip olan Ekinci, Zerdabi'nin uzun uğraşları sonucu 22 Temmuz 1875 yılında Bakü'de yayına başlamıştır. Yayınlarında hürriyet, kadın hakları, din ve dil birliği kavramlarını sıkça kullanan Ekinci, sade halk dilini kullanmış, zaruret olmadıkça Arapça ve Farsça sözcüklere yer vermemiştir. Bu hassasiyetten ötürü gazetenin, Türkçeyi korumak ve geliştirmek gibi yüksek bir misyonu da vardı. Zerdabi, *“Gazete ve dergi okumak insanı dünyadan haberdar ediyor, kendi dilini öğretiyor”* derken bu misyona vurgu yapmaktaydı. Başta Zerdabi olmak üzere Muhammed Ağa Alizade, Mahpus Derbendi ve diğerlerinin sıkça kullandıkları *“ittifak-ı millet”* kavramı ilk defa Ekinci gazetesinde kullanılmaya başlanmıştır. Ekinci, Azerbaycan aydınlar zümresinin temel taşlarını teşkil eden Mirza Fetali Ahundov, Necef Bey Vezirov, Asker Ağa Korani, Seyit Azim Şirvani gibi önemli yazar kadrosundan oluşmaktaydı. İsmail Gaspıralı'nın çıkarmış olduğu ve tüm Rusya Müslümanları arasında en yaygın okunan Tercüman Gazetesi'nden sekiz yıl önce yayına başlayan Ekinci, Osmanlı-Rus savaşı döneminde Osmanlı lehine yayın yaptığı bahanesiyle 1877'de kapatılmıştır. Ancak Zerdabi'nin başlattığı bu ülküyü takip eden aydınlardan Seyit Efendi Ünsizade, 1879 yılında Tiflis'de *Ziya* adlı haftalık gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. *Ziya*'yı 1882'de önce Tiflis sonra Şamahı'da yayınlanmış olan *Ziya-yı Kafkasiye* takip etmiştir. Kafkasya'nın ilk Türkçe dergisi olan *Keşkül*, Celal Ünsizade tarafından 1883 yılında yayınlanmaya

⁷⁶ Beşiroğlu, s.49,50

başlamıştır. 1884 yılından itibaren gazete olarak yayınına devam eden Keşköl, belirli aralıklarla 1891'e kadar faaliyetini sürdürmüştür. Adlarını zikrettiğimiz gazete ve dergi, Ekinci'nin oluşturduğu yazar kadrosuyla yayınına sürdürmüştür. 1890'daki bir sayısında Mehmet Ağa Şahtatlı tarafından kaleme alınmış bir yazıda “*millet*” kavramı siyasi ve kültürel manada ilk defa Keşköl'de kullanılmıştır.⁷⁷ Keşköl, Azerbaycanlı aydınların yanı sıra diğer Müslüman toplumların aydınlarının yazılarını yayınlaması hususiyeti ile İslam dünyasının ilk ortak yayın organı olma unvanına da sahiptir. Rus sansürünün amansız takibi neticesinde 1891'de kapatılan Keşköl'den sonra, 1903'te Muhammed Şahtahtinski *Şark-ı Rus* gazetesini çıkarana dek Azerbaycan aydınlarının sesini duyurabildiği tek gazete ise Rusça yayın yapan Kaspi olmuştur.⁷⁸ Azerbaycan'ın çağdaşlaşmasında maddi ve manevi hizmetleri saymakla bitmeyen'in basın yayın hususunda yaptıkları da oldukça önem arz etmektedir. Ahund Muhammed Kerim Ağa'ya, Kur'an-ı Kerim'i Azerbaycan Türkçesine tercüme ettirerek bastırması ve ücretsiz dağıtarak Azerbaycan için çok önemli bir hizmette bulunmuştur. Dini, sosyal, edebi ve şiir içerikli birçok eserin yayınlanması için önemli yatırımlarda bulunmuştur. 1870'de satın aldığı Kaspi Gazetesi Rusça olarak çıkmaktaydı ve gazeteye “Çırağ” adlı Türkçe bir sayfa ilave etmeyi istemişse de Rus hükümetinden izin çıkmamıştır. 1870'den 1919 yılına kadar yayın yapan Kaspi, Azerbaycan basının en uzun soluklu gazetesi olmuştur. 1895'e kadar redaktörlüğünü Sokolof (Skolonski) yapmış bu tarihten sonra ise Ali Merdan Topçubaşı görevi devralmıştır. Zerdabi ve Hüseyinzade Ali'nin de önemli görevler aldığı Kaspi'de Celil Memet Kuluzade, M. Mahmutbeyov, Feridun Köcerli, M. A. Şahtatlı gibi önemli isimlerin yazıları yayınlanmıştır. Eğitim, kadın hakları, hürriyet ve demokrasi gibi konuların ağırlıkla işlendiği gazete Azerbaycan yenileşmesinde önemli rol oynamıştır.⁷⁹ 1905 Rus İhtilali'ne kadar sıkı bir istibdat altında gelişen Azerbaycan basın faaliyeti, bu tarihten itibaren çok farklı bir mecrada ilerlemesini devam ettirmiştir. Sansür dolayısıyla kısıtlı sayıda açılmış gazete ve dergiyi, her görüşten Azerbaycanlı aydın ortak kullanmaktaydı. İhtilalin sağladığı rahat ortamla birlikte her alanda eylemlerini hızlandıran Cedidci aydınlar, matbuat hususunda daha ileri ve birbirlerinden müstakil hareket etme olanağını elde etmişlerdir.

⁷⁷Mehmetov, s. 516, 517

⁷⁸Açıkkaya, s. 417

⁷⁹Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tağıyev*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015, s.57-59

1900 ile 1907 yılları arasında çıkan *Hümme*t, *Tekâmül*, *Davet* gibi gazete ve dergiler, solcu sosyalist gruba ait yayınları benimserken, 1907-1908 yıllarında çıkan *Hayat*, *Fiyuzat*, *İrşat*, *Taze Hayat* ve *Kaspi* gibi gazeteler ise milliyetçi karaktere sahip yayında bulunmuştur. Başyazarlığını Hatice Hanım Alibeyli'nin yaptığı, Azerbaycan'ın ilk kadın dergisi *Işık* (1911-1912), kadınlar tarafından yayına hazırlanıyor ve kadın hakları, çocuk terbiyesi, edebiyat ve ev idaresi gibi konuları işliyordu. Azerbaycan istiklal mücadelesinin kadrosunu yetiştiren *Yeni Fiyuzat* (1910-1911), *Şelale* (1913-1914), *Açık Söz* (1915-1916), *Dirilik* (1914-1916) gazeteleri, Türkçü ve milliyetçi bir misyonla yayın yapmıştır. Bunlardan başka *Terakki*, *İttifak*, *Mektep*, *Kurtuluş* gibi daha birçok gazete ve dergi yayın yapmıştır.⁸⁰ 1906-1921 yılları arasında Tiflis'te haftalık olarak çıkan *Molla Nasreddin* şüphesiz Azerbaycan'ın en önemli dergisidir. Kendisine has edebi bir ekol oluşturmuş olan dergi Türkiye, İran, Çarlık Rusya'sında bile ilgiyle okunmuştur. Mizah yoluyla Kafkasya, İran hatta Türkiye dâhil Şark ülkelerinin siyasi ve sosyal hayat tarzını irdelemiş, cehaleti şiddetle tenkit etmiştir. Bu dergi etrafında toplanan şair ve yazarlara "Molla Nasreddinci" denilmiş, dergi Azerbaycan yenileşmesinde büyük katkıları olan milliyetçi demokrat çizgide yayın yapmıştır. Molla Nasreddin, Bolşevik yönetiminin hâkim olduğu dönemde bir müddet Tebriz'de yayını sürdürmüştür. Celil Memmedguluzade'nin, Sovyet Hükümetinin vaatlerine kanmasından ötürü Bakü'de yayınına devam etmiştir. Fakat orda istediği gibi yayın yapmasına izin verilmeyen Memmedguluzade, yayın yönetmenliğinden çekilmek zorunda kalmıştır. Şarkın eşsiz mizah dergisi, birçok Azerbaycan değerleri gibi Komünist rejim tarafından yok edilmiştir.⁸¹ Bütün bunlardan, her türlü muhalefete rağmen bilinçli, dinamik bir Azerbaycan toplum yapısının oluştuğunu anlamaktayız.

1.5.3. Edebiyat Alanında Yenileşme

Cedidizm hareketleri ile birlikte sosyal yaşantının birçok alanında meydana gelen yenileşme edebiyat alanında da kendisini göstermiş ve yeni bir edebi akım başlatmıştır. Bu yeni oluşumun Azerbaycan uyanışıyla birlikte kendisini gösterdiğini görüyoruz. Modern Azerbaycan Edebiyatının oluşmasında Rus okullarının, Usul-ü Cedid kurumlarının ve Kafkasya bölgesine sürülen gerek Lehistanlı gerekse Dekabristler gibi hürriyet yanlısı ihtilalcilerin önemli etkisi olmuştur. Bu dönemde yetişmiş çok fazla ismi zikredebiliriz ancak bu başlı başına bir çalışmayı gerektirecek kadar geniş bir konudur. Bu nedenle bu dönemin ilk ve öne çıkan birkaç ismini ele almakla yetineceğiz.

⁸⁰Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, s. 191

⁸¹Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, s. 93,94

Batı edebiyat tarzının çok usta örneklerinin sergilendiği bu dönemde, esas olarak Doğu ve Batı edebiyat sentezi son derece kendisine has bir varlık sergilemiştir. Şark edebiyatına hâkim olan Azerbaycanlı aydınlar, Batı ilmiyle hemhal olmuşlar ve Batılı edebiyatçılarla yakın ilişkileri neticesinde Batı felsefesi ve edebiyatında yetkinleşmişlerdir. Modern hikâye tarzını Azeri edebiyatına ilk taşıyan kişi Kitab-ı Askeriye ile Abbaskulu Bakühanlı olmuştur. Hikâyenin kahramanları üzerinden toplumun aksak yanları eleştirilmiş ve arzu edilen bir Azerbaycan sosyal yapısı çizilmeye çalışılmıştır. Yine eski usul saray tarih yazımı anlayışını kökten değiştirerek modern yöntemlerle yazılmış olan Azerbaycan Tarihi Gülistan-ı İrem de, Bakühanlı'ya aittir. İsmail Bey Kutkaşanlı'nın Fransızca kaleme aldığı Reşit Bey ve Saadet Hanım, Hanlık devri Azerbaycan'ının durumunun irdelendiği modern usulde yazılmış bir eserdir. Eserde kadın hukukuna yapılan vurgu eserin en ayırt edici özelliğidir. Bu dönem başlayan eskilik yenilik tartışmaları, hürriyet, vatan, kadın olgusu gibi kavramlar, eleştirel yazı ve şiirler, Azerbaycan edebiyatında yeni işlenmeye başlanmış ve dönemin ruhunu en güzel yansıtan edebi çalışmalardır. Bu yeni sahada yetişen Azerbaycanlı ediplerin ortaya koydukları eserler, birçok Avrupa ülkesinde yayınlanmıştır. Alman Şarkiyatçı F. Bodenstedt, Tiflis'te bulunduğu dönem Mirza Şefi'nin "Divan-ı Hikmet" adlı edebi derneğinin müdavimlerinden olmuş ve dostluk hukuku kurduğu Şefi'nin eserlerini Almanca'ya çevirip bastırmıştır. Böylelikle Mirza Şefi'nin eserleri İngilizce, Fransızca, Rusça, İtalyanca, İsveç, Hollanda, Norveç, Danimarka, Polonez, Çek ve kadim Yahudi diline dek çevrilerek dünya çapında bir isim olmuştur. Öyle ki Mirza Şefi'yi dünyaya tanıtan Bodenstedt, Şefi'nin eserlerinin bu kadar ilgi görmesinden sonra 1873'ten itibaren yaptığı baskılarda Şefi'nin varlığını inkâr ederek, Şefi'nin eserlerini kendisine mâl etmek istemiştir.⁸²

Çar Rusya'sının uyguladığı sansür ve istibdat politikasının, Azerbaycanlı ediplere kazandırdığı çok önemli bir yazım tarzı olmuştur ki, bu tarzı o dönem kullanmayan edip hemen hemen yok gibidir. Despot Rus yönetimini açık açık eleştiremeyince yer, zaman ve mekân değişikliğiyle sözüm ona İran Hükümeti ve Hindistan'daki İngiliz sömürge politikası yerden yere vurularak, sömürge politikasının iç yüzünü ve zulmünü açıklayan eleştirel bir yazı tarzı geliştirilmiştir. Mirza Kazım Bey'in başlattığı bu stratejik eleştiri

⁸²Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 105

taktiği Fetali Ahundov'da doruğa çıkar. Çar Rusya'sının Kafkas ve Orta Asya'da uyguladığı sömürü politikasının İran ve İngiliz sömürü politikasından farklı olmadığı herkesçe malumdur. Son derece zekice tasarlanmış bu taktiği Azeri aydınlar uzun zaman kullanmışlardır. Tek başına Azerbaycan reformunu gerçekleştirecek kadar geniş bir yenileşme ve ıslah etme yeteneğine sahip olan Fetali Ahundov'un, en orijinal şekilde ortaya koyduğu tiyatro edebiyatı da diğer yenileşme hareketleriyle paralel bir şekilde gelişme göstermiştir. Azerbaycan edebiyatının Ahundov'un kurduğu esaslar dâhilinde gelişme gösterdiğini söylemek abartı olmasa gerek. Mirza Kazım Bey ile başlayan dil çalışmalarıyla, nihayetinde Arapça ve Farsçadan arındırılmış bir Azerbaycan Türkçesi meydana getirilmiş, Zerdabi ve Ekinci gazetesinin üstlendiği bu misyonun en büyük ustası yine Fetali Ahundov olmuştur.

1.5.4. Azerbaycan Tiyatrosunun Gelişmesi

Yenileşme hareketlerinin en başarılı olduğu sahalardan biri olan tiyatro, Türk toplumları arasında ilk Azerbaycan'da teşekkül etmiş ve gelişim göstermiştir. Ahundov, 1850 yılında yazdığı komedisi "Hekayet-i Molla İbrahimhalil Kimyager" ile Müslüman Âleminin ilk tiyatro yazarı unvanına sahip olmuştur. Tiyatroyu, idealist amaçlara hizmet edecek bir araç olarak gören Fetali, açık, anlaşılır bir dille yazdığı piyeslerin konusunu gerçek yaşamdan alır ve toplumun aksak yanlarını komediye dönüştürerek tenkit eder. İnsanlar üzerinde daha fazla tesir bıraktığına inandığı komediyi, piyeslerinde dram ve trajediden daha ön planda tutar. Rusça olarak sahneye konulan ilk eseri *Mösyö Jordan*, 1851 yılında Petersburg'da asilzadelere birinin evinde tertip edilen müsamerede sahnelenir. Fetali'nin oyunları, Rusya başta olmak üzere Fransa, İngiltere gibi birçok Avrupa ülkesinde defalarca sergilenmiştir. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Fetali, Batıda en fazla tanınan Şarklı sanatçı olmuştur. Fetali, eserlerini ana dilde sahneye koymak için çok gayret sarf etmiştir. Ancak bu gayret ilk yazdığı tiyatro eserinden yirmi üç yıl sonra Hasan Melik Zerdabi'nin öncülüğünde, 1873'te Realni mektebi öğrencilerinin sergilediği *Lenkeran Hanının Veziri* adlı piyesle gerçekleşir. Amatörce sahnelenmesine rağmen piyes oldukça ilgi görür. 1880'lerden itibaren tiyatrodaki canlanma görülmüş ve *Gori Muallim Mektebi* öğrencileri Nahcivan'da, profesyonel anlamda "*Dram cemiyetini*" oluşturmuşlardır. Bu cemiyetin öne çıkan isimleri Celil Memmedguluzade, Ekber Molla Beyalioğlu, Eyneli Bey Sultanof vs.dir. Bu dönem Azeri tiyatrosunun

gelişmesinde en büyük pay sahipleri H. Zerdabi, Necef Bey Vezirli, S.M. Ganizade ve Neriman Nerimanov olmuştur. Bu isimler aktörlük, rejisörlük ve piyes yazarı olarak birkaç işi birden yapmışlardır.⁸³ Azerbaycan yenileşme hareketinin her sahasında maddi manevi emeği olan Hacı Zeynelabidin 'e, bir gün Bakü Azeri Cemiyetinden bir grup gelerek: “*Rusların ve Ermenilerin birer tiyatroları var, bizim ise yok. Tiyatro binasını bize canları isteyince veriyorlar. Biz bu sahada çok geri kalıyoruz.*” demeleri üzerine, 1883'te Bakü'de Rusların ve Ermenilerin tiyatro binasından daha büyük bir tiyatro binası yaptırmıştır. Azerbaycan tiyatrosunun gelişmesine çok büyük katkıda bulunan bu binaya 1906 yılına kadar kadınların girmesine izin verilmiyordu. Bu tarihten itibaren kadınların da tiyatro izlemesine olanak sağlayacak localar düzenlenmiştir.⁸⁴ “Sanat toplum içindir” anlayışıyla hareket eden Fetali ve ardılları, sade dille oluşturdukları eserlerinin hedef kitlesi, eski devirlerde olduğu gibi elit tabaka değil bizzat halk olmuştur.⁸⁵

1.5.5. Siyasal Düşüncenin Teşekkülü

Tamamen eğitim ve kültür hareketi olarak başlayan Usul-ü Cedid Hareketleri, bu alanda hedeflediği başarıyı elde etmenin devamında siyasi bir oluşum olarak da çok enerjik bir şekilde kendisini ispatlamıştır. Hareketin temsilcileri diğer alanlarda sergiledikleri performansı siyasi arenada da başarılı bir şekilde yürütmüşlerdir. Aydınlar zümresi eğitim alanında verdikleri olağan üstü çabayla siyasi oluşuma uygun zemini de oluşturmuşlardı. Azerbaycan siyasallaşması denince ilk akla gelen isim şüphesiz Mehmet Emin Rasulzade'dir. Rasulzade'nin önderliğinde Rus Sosyal Demokratlarla bağlantılı olarak 1904'de kurulan devrimci karaktere sahip Himmet Partisi, Azerbaycan siyasallaşmasında önemli bir yere sahiptir. Çar Rusya'sının istibdadına maruz kalan parti ancak 1907 yılına dek faaliyet gösterse de bu partinin öncü isimleri 1911'de Azerbaycan istiklal hareketine en fazla tesir eden Musavat Partisi'ni kuracaklardır. Ermeni Taşnak çetelerinin 6 Şubat 1905'de bir Azeri Türkünü öldürmesiyle patlak veren Ermeni-Türk çatışması, Azerbaycan'ın siyasallaşmasına en büyük etki eden olay olmuştur. Gence'de toplanan *Rüstembekov, Ziyadhanov, Yusufbeyli, Kesmemmedov ve*

⁸³Akpınar, s. 59, 60

⁸⁴Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tağıyev*, s. 61

⁸⁵Açıkkaya, s. 411

Ağaoğlu gibi Azeri ileri gelenleri, Rusya güdümünde hareket eden Ermenilerin kanlı eylemlerine karşı teşkilatlanmak ve hukuki haklarını savunmak için defetmek anlamına gelen *Difai Partisi*'ni kurmuşlardır. Bu isimler daha sonra Musavat Partisi içinde aktif rol almışlardır.⁸⁶ Müslüman toplulukların kendi ekseninde hareket etmekten ibaret olan bu siyasi oluşumlar, daha sonra Rusya Müslümanlarının birlik hareketine dönüşmüştür. Buna sebep olan olay 1905 yılında gerçekleşen Rus Devrimi olmuştur. Devrim, Çar despotizminin yıkımını hazırlarken azınlık halkların ise önünün açılmasına sebep olmuştur. Hürriyet, adalet gibi fikri uyanışın engellemelere rağmen önü alınamazken, devrin ruhunu teşkil eden uluslaşma, fikir olmaktan ziyade bir aksiyona dönüşmüştür. Dönemin kitle iletişim aracı olan gazete ve dergilerde hep bir ağızdan millet olgusu işlenmeye başlanmıştır. Başta Osmanlı olmak üzere Müslüman âleminde başlayan yenileşme hareketinin fonksiyon değiştirerek siyasi bir yapılanma olarak kendisine zemin bulduğu yer ise Rusya olmuştur. Rusya'nın en başından itibaren Türk milli kimliğini yok etmek için başlattığı Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikası Müslüman topluluklarda tam aksi tesir etmiş, uluslaşma ve hatta "İttifakı-ı Millet" düşüncesiyle Türkler millet kimliğiyle birleşmeye çalışmışlardır. Eğitim ve kültür alanında yenileşme hareketlerinde daha mahalli hareket ön plandayken, siyasi hareket çok daha kapsamlı, birleştirici ve organize bir görüntü oluşturmuştur.⁸⁷ Pan Slav harekete misilleme olarak Pan İslamizm çok daha enerjik bir ilerleme göstermiştir. Dağınık halde Türk Milli kimliğinden soyutlanmış Rusya Türkleri, uluslaşmanın tam hakkını vererek Pantürkizm hareketini başlatmışlardır. Bu amaçla 15 Ağustos 1905'te Birinci Rusya Müslümanları Kongresi, İsmail Gaspıralı'nın önderliğinde Nijni Novgorod'da ticaret fuarı esnasında gizlice toplanmıştır. Resmi izin alınmadığından hükümetle ters düşmemek adına bir gezi gemisinde yapılan kongreye *Kırım, Kuzey Kafkasya, Kazan, Urallar, Türkistan ve Sibiryadan* 15 delege katılmıştır. Toplantının başkanlığını yapan İsmail Gaspıralı'ya Ali Merdan Topçubaşı, Raşid İbrahimov ve daha sonraları Pan Türkizmin öncü ismi olacak olan Yusuf Akçura yardım etmişlerdir. Tartışmanın temel konusu olan, Müslümanların nasıl örgütleneceği meselesine "*Rusya Müslümanları İttifakı*"nın kurulması kararı alınarak toplantıyı bitirmişlerdir. Mayıs

⁸⁶ Abdullah Gündoğdu, "Rusya Türklerinde Siyasi Katılım ve Duma (Parlamento) Tecrübesi", *Parlamentar Demokrasi Sempozyumu*, Bişkek, 2011, s. 236

⁸⁷ Tadeusz Świątochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Çeviren: Nuray Mert, İstanbul: Bağlam yayınları, 1988, s. 88

1906'da birinci Duma seçimlerinde Alimerdan Topcubaşı, Ziyadhanov, Aliekber, Kesmemmedov, M. T. Aliyev, A.Murdakonov ve Hakverdiyev'in seçilmesiyle Müslümanlar artık Duma'da söz hakkı elde edecek pozisyona ulaşmışlardır.⁸⁸ Ancak Çar rejiminin ikinci Duma seçimlerinden sonra uyguladığı katı istibdat nedeniyle Müslüman siyasetçilerin bir kısmı Türklüğün ve İslamiyet'in başkenti pozisyonunda olan İstanbul'a yönelmiştir. Azerbaycan ulusalcılarından Hüseyinzade Ali Bey, Transkafkasya Türklerinin ulusal kaderini İslam dünyasının manevi ve siyasi önderi olarak tanımladığı Osmanlı Devleti'yle birleşmekle mümkün görüyordu. 1912 yılında gerçekleşen Balkan Savaşı esnasında yayınladığı bildiriye Rusya'yı Osmanlıya karşı saldırgan bir tutum gütmekle suçlayan Musavat Partisi, “ *Tek umudumuz ve kurtuluş yolu Türkiye'nin bağımsız olarak varlığını sürdürmesidir*” diyordu.⁸⁹ İkinci grubu oluşturan aydın ve burjuva kesimi Çar rejiminin yasal yollarla reform yapmaya olanak tanımayacağına kanaat getirmiş, bu nedenle liberal demokrat bir karakterden ihtilalci sosyalist bir karaktere kaymışlardır. Bu grup, Ekim ihtilalini yapan Bolşeviklerle menfaat gereği birlikte hareket etmişlerdir.⁹⁰ Azerbaycan Siyasal Hareketi, Rusya Müslüman toplulukları içerisinde en dinamik görüntüyü çizmiş, fikirden fiiliyata geçirdiği uluslaşma olgusunu 28 Mayıs 1918 yılında ilan ettiği Azerbaycan Cumhuriyeti'yle taçlandırmıştır.

⁸⁸Tadeusz Swietochowski, s. 76, 77, 79

⁸⁹ Tadeusz Swietochowski, s.89,108

⁹⁰ Gündoğdu, s. 237

BÖLÜM 2: AZERBAJYAN CEDİTÇİLİK EKSENİNDE KADIN OLGUSU

2.1. Geleneksel Azerbaycan Toplumunda Kadının Yeri

Herhangi bir toplumdaki kadınların durumunu ve sosyal statülerini anlamak için, o toplumun dinsel, toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel altyapısını oluşturan etmenleri kronolojik olarak incelemek gerekmektedir. Bu bağlamda genelde Türk, özelde Azerbaycan tarihi araştırıldığında kadın olgusuna yönelik elde edilmiş bulgular yalnız Azerbaycan tarihi açısından değil, uygarlık tarihi açısından da oldukça önem arz etmektedir. Çünkü bir toplumun uygarlık seviyesinin belirlenmesi hususunda o toplumun kadınlarının konumu önemli bir yer tutmaktadır. Böylelikle farklı toplumlarda yaşayan kadınların durumunu ve sosyal statüsünü mukayese edebilme imkânını elde edebiliriz.

Stratejik açıdan önemli bir coğrafyada bulunan Azerbaycan toprakları, tarihi süreç içinde birçok medeniyete beşiklik etmiştir. Farklı etnik gruplardan oluşan bu medeniyetlerin her biri bölgenin kültürel birikiminin oluşmasında önemli roller üstlenmişlerdir. M.Ö 7. Yüzyılda İskitlerle başlayan Türk akınlarıyla birlikte Türk kültürü, siyaseti ve inançları bölgenin genetiğine işlemiş ve burası günümüze dek Türklerin varlık gösterdiği bir coğrafya olmuştur.⁹¹ Bölgenin etnik yapısı yüzyıllar geçmesine rağmen değişmeyerek Türk yoğunluğunu korumuş, ancak kültürel etkileşim nedeniyle inanç ve kültürel yapısında önemli değişimler yaşamıştır. Bu sebepten dolayı geleneksel Azerbaycan toplumunda kadının tarihsel sürecini incelemek için İslam öncesi, İslamiyet'in kabulünden sonra ve modern çağda Azerbaycan kadını olmak üzere üç ana başlıkta konuyu ele almayı uygun gördük.

2.1.1. İslam Öncesi Azerbaycan Toplumunda Kadın

Destanlar, mitoslar ve masallar bir topluluğun kültür, medeniyet ve hayat algısı hususunda oldukça önem arz eden edebi verilerdir. Fransız edebiyatçı Gustave Lanson'a göre "*Milli destanları bol olan milletler, soyca asil olan milletlerdir.*"⁹² Yaşayan en

⁹¹Hacer Göl, "Geçmişten Günümüze Azerbaycan" *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt. 5, Sayı. 1, Haziran, 2016, s.157

⁹²Gülçin Çandarlıoğlu, *Türk Destan Kahramanları*, İstanbul: AND Yayınları, 1977, s. 5

eski milletlerden olan Türkler, destan ve mitler bakımından oldukça verimli bir edebiyat alt yapısına sahiptir. Bu edebi metinler ve diğer arkeolojik bulgular üzerine Türkologların yapmış olduğu çalışmalar sayesinde eski Türklerin sosyal, iktisadi, askeri, dini ve sanat anlayışları hususunda günümüzde, oldukça geniş bir malumata sahibiz. En eski Türk kavimlerinden günümüze kadar Türklere vatan olmuş Azerbaycan ise Türk kültür mirasının en önemli varislerindedir. Bu veriler ışığında İslam öncesi Türk kadınlarının sosyal pozisyonunu değerlendirmeye çalışacağız.

Göçebe bir yaşam tarzına sahip olan eski Türklerde sosyal hayatı düzenleyen yazılı kanunlar yoktu. Ancak bütün Türk kavimleri, yaşamlarının bütünü nizam ve intizam içinde sürdürmelerini sağlayan ve asırlarca uyguladıkları töreye sahiplerdi.⁹³ Türk töresine göre ise kadın erkekle eşit haklara sahip olduğundan sosyal hayatın tüm alanlarında erkekle birlikte bulunması şarttı. Devlet idaresinde Hakanla eşit haklara sahip olan Hatun, siyasi kararlarda, yabancı elçilerin kabullerinde ve harp meclislerinde Hakanın solunda oturur fikir beyan ederdi. Yabancı elçilerin kabulünde Hatunun Hakanın yanında olması gerekirdi. Büyük Hun İmparatorluğunun Çin ile ilk barış antlaşmasını Mete'nin eşinin imzalamış olması, Hatunun yetkilerinin ne derece üstün olduğunu anlamamıza bir başka örnektir.⁹⁴ Hakanın emirnameleri "*Hakan ve Hatun buyuruyor ki...*" diye başlaması lazımdı aksi halde fermanın hükmü geçerli sayılmazdı.⁹⁵ Erkek daima eşine saygı gösterirdi, aile içinde evin yönetimi, çocukların yetiştirilmesi de kadın ve erkeğin ortak vazifesiydi. Ziya Gökalp bu durumu, "*Eski kavimler arasında hiçbir kavim Türkler kadar kadın cinsiyetine hak vermemişler ve saygı göstermemişler*" şeklinde izah etmiştir.⁹⁶

Aile mefhumunun çok önemli olduğu Türklerde ataerkil bir anlayış gereği aile baba hâkimiyetine dayanmakla birlikte anne, yani kadının yeri kutsaldı. Kadınların kutsiyeti Dede Korkut kitabında da "*Ana hakkı Tanrı hakkı*" sözüyle ifade edilmekteydi.⁹⁷ Geleneğe göre, kadın evin sahibi olarak görülür ve bunun için "*ev kadını*", "*evci*" gibi

⁹³Mehmet Seyitdanhoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi "Toy" Üzerine Düşünceler", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 28, Sayı. 45, 2009, s. 5

⁹⁴Bahaddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2001, s. 62

⁹⁵Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Varlık Yayınları, 1968, s.147

⁹⁶Gökalp, s. 148

⁹⁷Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Hisar Kültür Gönüllüleri, Web, 2003, s. 30.

ifadeler kullanılırdı. Göktürklerde ise kadına “eş” denilmesi muhtemelen eski Türk anlayışına göre kadının erkeğin tamamlayıcısı olarak kabul edildiğinden ötürü kullanılan bir ifade olmalıydı.⁹⁸ Bilge Kağan kitabesinde “ *Tanrı Türk milleti yok olmasın diye babam İl-Teriş Kağan ile anam İl-Bilge Hatun’u yükselti*” ifadesi dahi, Türk kadının sosyal ve siyasi statüsünün çok ileri olduğunu ispatlayan bir belgedir.⁹⁹

Ünlü Türkolog Radloff, Türklerde, tek eşliliğin esas alındığını Dede Korkut Destanı’nı temel alarak şu sözlerle ifade etmiştir:

“Destanda kadınların sosyal statüleri yüksektir. Birden fazla evliliğe hiçbir işaret yoktur. Her bir kahramanın bir kadını vardır. Dirse Han evladı olmadığından dolayı karısına çok darılıyor. ‘Bu ayıp sende midir, bende midir?’ diyor. İkinci kadınla evlenme aklına gelmiyor”¹⁰⁰

Ancak, Ziya Gökalp fetihler sayesinde zengin olan bazı kabile reislerinin kendi eşleriyle yetinmeyerek esir ve tebaası durumuna gelen oymaklardan güzel odalıklar olarak töreyi bozduklarını dile getirmektedir. Töre, bunları yasal olarak tanımadığından bunlara “*kuma*” adını verdiler ve bir nevi odalık durumunda tuttular. Kumalar, yasal eş sayılmadığından çocukları babasının mirasından yalnız yaşamını idame ettirecek kadar faydalanabilir ve babası Hakan olsa bile babasının yerine geçemezdi. Türk kut anlayışına göre hakanın oğlunun Hakan olabilmesi için annesinin mutlaka Hatun olması şarttı.¹⁰¹

Evlilikler kız ve oğlanın gönül rızasıyla olduğundan boşanma nadir görülen bir husustu. Ancak anlaşmazlık hâsıl olduğunda her iki tarafta boşanma talebinde bulunma hakkına sahipti.¹⁰² Kadın erkek eşitliğinin en bariz görüldüğü diğer bir husus mal paylaşımıydı. Erkek ne alırsa kadında onu alırdı.¹⁰³

⁹⁸Ögel, s. 251.

⁹⁹Necati Gültepe, *Türk Kadın Tarihine Giriş Amazonlardan Bacıyan-ı Rum’a*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013, s. 182

¹⁰⁰Orhan Türkdoğan, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, Türk Ailesinin Genel Yapısı*, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992, s. 40

¹⁰¹ Ziya Gökalp, s. 148

¹⁰²Necdet Sevinç, *Eski Türklerde Kadın ve Aile*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları, 1987, s.47

¹⁰³Gülçin Çandarlıoğlu, s.69

Türk kahramanlık destanlarında erkekler kadar kadın isimlerinin de yer alması sık rastlanan bir olaydı. Kadınlar, hükümdar, vali, ordu komutanlığı, kale muhafızlığı ve sefirlik gibi siyasi ve askeri yetenek gerektiren önemli vazifeleri başarıyla yerine getirmişlerdir. Sakaların (İskit) en büyük kolunu oluşturan Massagetler'i yönetmiş olan Tomris, ülkesine saldıran Pers kralı Kyros'u Turan taktiği kullanarak mağlup etmesi kadınların usta bir savaşçı olarak eğitildiğini gösteren ve dönemin kadın profilini oldukça özetleyen bir olgudur.¹⁰⁴ Ebul Gazi Bahadır Han da Şecere-i Terakime'de “*Boyu uzun bular, Barçın, Salur, Şabatı Hatun, Künin Körkli, Kerçe Buladı, Kugatlı Hanım*” isimli yedi kızın Oğuz İlinde uzun yıllar Beylik yaptığından bahsetmektedir.¹⁰⁵

Eski Türklerin kadına verdiği önemin en güzel misallerle anlatıldığı Dede Korkut hikâyelerinde kadında aranan meziyetler; annelik duygusu, kahramanlık, sadakat, misafirperverlikti. Kadınların sahip olduğu bu üstün statü, Uluğ Yasa'daki yaptırımlarla korunmakta idi.¹⁰⁶

2.1.2. İslamiyet'in Kabulünden Sonra Azerbaycan'da Kadının Konumu

Azerbaycan'ın, Hazreti Ömer zamanında feth edilmesinin ardından, İslamiyet bu bölgede yayılma göstermiştir.¹⁰⁷ Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Azerbaycan'a hâkim olmasından sonra ise devletin resmi dini vasfıyla İslamiyet, bölge halkının bütün dokusuna sirayet etmiştir. Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra inançlarında, dünya görüşlerinde ve ahlâki anlayışlarında uç bir değişiklik yaşamak zorunda kalmamışlardır. Çünkü İslam yasalarının öngördüğü yaptırımların en önemli kısımları olan tek Tanrı inancı, insan hakları ve ahlak yasalarının Türk töreleriyle büyük ölçüde paralellik göstermesi, bu yeni dinin Türk kavimleri arasında hızlı bir şekilde yayılmasının en önemli nüansı olmuştur. Eşitlik ve insan hakları kavramlarını en ideal şekilde karşılayan İslam hukuku, özellikle kadına atfettiği kutsallıkla kadınların sahip olduğu hakları garanti altına almıştır. Türk kadınları, hem dinlerinin, hem de eski Türk yasalarının

¹⁰⁴İlhami Durmuş, *Türk Tarihinin Öncüleri*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2015, s. 54

¹⁰⁵Salim Çobanoğlu, “Rusya Türkleri Arasında Kadın Hareketleri Bağlamında İsmail Gaspıralı ve İdeal Toplum Projesinde Kadının Konumu” *Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları: 4*, Bursa, 2015, s.85

¹⁰⁶Gülçin Çandarlıoğlu, s. 64.

¹⁰⁷Zekeriya Kitapçı, *Azerbaycan- Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2005, s. 31.

kendilerine tanıdığı özerkliği en iyi şekilde kullanmasını bilmişler, sosyal ve siyasi statülerini devam ettirmişlerdir. Selçuklu devletinde vezirlik yapmış olan Nizamülmülk, *Siyasetnâme* adlı ünlü kitabında Türkistan hakanlarının devlet işlerini hatunlarla müzakere ettiklerini ve onların fikirlerini üstün tuttuklarını yazmıştır. Ziya Gökalp, İslamiyet'e girdikten sonra hükümdarlık yapan kadınların, melikenin Türk dilindeki karşılığı olan Türkan (Terken) unvanını aldığını yazmıştır.¹⁰⁸ Türk melikelerinin en meşhurlarından biri, siyasi dehasıyla Abbasi Halifesi el-Muktedi'yi bile dize getiren Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın eşi Terken Hatun'dur. Terken Hatun, torunu Cafer'i elinde tutarak, damadı olan halifeyi isteklerini onaylamaya mecbur bırakmıştır.¹⁰⁹ Türk İslam devletlerinde üstün konumlara sahip olmuş Türkanların geniş otoritelerinden bahseden oldukça fazla eser vardır. Bu eserlerin birçoğu da seyyah ve elçilerin Türk beldelerinde geçirdikleri süre boyunca vakıf oldukları bilgilerden oluşmaktadır. Seyahat ettiği beldelerde ki milletlerin giyim kuşamı, adetleri ve inançları konusunda detaylı bilgiler sunan İbn Battuta'nın, Türk kadınları hususunda verdiği bilgiler ise dönemi en güzel aydınlatan kaynakların başında gelmektedir. İbn Battuta'nın gezdiği ülkelerin çoğunluğunda Türklerin egemen olması nedeniyle, XIV. yüzyıl Türk devletlerini birbirinden bağımsız olarak değerlendirmek ve genelleme yapabilmek açısından eser ayrıca önem arz etmektedir. Seyyah eserinde bütün Türk ülkelerinde kadınların erkeklerden daha fazla saygı gördüğünü hayretle belirtmektedir:

*“ Şu kesin bir gerçek ki, Türk ve Tatar ulusları nezdinde kadınlar çok itibar görüyor. Onlar bir buyruldu yazdıklarında 'sultanın ve hatunun emriyle' ifadesini mutlaka koyarlar. Kadınların her biri bazı eyaletlerin idaresine ortaktır; büyük gelirlerin sahibidir. Onlar hükümdarlarla beraber sefere çıkarlar, lakin kendi başlarına ayrı bir karargâhta beklerler”.*¹¹⁰

Seçkinler sınıfındaki kadınların statülerini bu şekilde ifade eden yazar halktan olan kadınların durumu hakkında ayrıca bilgi verir:

“Pazar esnafının ve satıcıların eşlerine gelince bunlarında durumu diğerlerinden aşağı değil. Onlardan birini atların çektiği muhteşem bir

¹⁰⁸Necdet Sevinç, s. 35.

¹⁰⁹Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s.177

¹¹⁰ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çeviren: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, s. 324

arabada gördüm. Yanında eteklerini tutan üç- dört cariye vardı; başında mücevherlerle donatılmış, ön tarafında tavus tüyünden sorgucu bulunan ve ‘buğtak’ adı verilen bir hotoz vardı. Arabanın pencereleri açık olduğu gibi kadının yüzü de örtülmemişti. Zira Türk kadınları yüzleri açık dolaşırlar. Bir başka kadını da aynı şekilde gördüm. Yanındaki köleleriyle pazara süt, yoğurt getirip satıyor, karşılığında esans satın alıyordu. Öyle olur ki bazen kadınlara erkekleriyle beraber rastlarsınız da ‘Şu adam bu hatunun hizmetkârı olmalı’ dersiniz. Zira kocası, koyun postundan bir kürk ile başında da buna uygun külah denilen şapkadan başka bir şey taşımamaktadır”.¹¹¹

Türk İslam devletlerinde yaşamış kadınların, konumları her ne olursa olsun toplumda son derece saygın bir yeri işgal ettiklerini hem yazılan eserler vasıtasıyla hem de kadınlar adına yaptırılan anıt ve türbeler sayesinde anlamaktayız. Bu eserlere örnek olarak XII. yüzyılda Atabeyler döneminde Nahcivan’da yapılmış ve Fransız bir tarihçinin “*Müslüman Medeniyeti*” adlı kitabında dünyada onun bir benzeri olmadığını belirttiği Mümine Hatun Türbesi’ni ve dünyanın en güzel mimarlık eserleri arasında mümtaz bir yere sahip olan, XVII. yüzyılda Şah Cihan’ın ölen eşinin hatırasına inşa ettirdiği Taç Mahal’i gösterebiliriz.¹¹² Bu anıt mezarlar kadınların yalnız hayatta iken değil öldüklerinde dahi saygın olduklarını göstermektedir.

2.1.3. Modernleşme Döneminde Azerbaycan’da Kadın

Modern Çağ veya modernleşme kavramı XVII. ve XVIII’inci yüzyıllarda Batı Avrupa’da ortaya çıkmış ve devamında kaçınılmaz bir şekilde neredeyse tüm dünyayı etkisi altına almış bir olgudur.¹¹³ Geleneksel karşıtı olarak da tanımlayabileceğimiz modernizm, toplumların ve devletlerin tüm dinamiklerini kökten değişime uğratan, günümüzde dahi etkinliğini sürdüren bir akımdır. Modernleşme akımının başlangıcından itibaren temel meselelerinden biri ise kadının toplumdaki statüsü olmuştur. Geleneksel Batı toplumunda kadının, birey olarak tanınmadığı yargısında olan Batı aydınları, kadınların durumlarının iyileştirilmesi ve erkeklerle eşit haklara sahip olabilmeleri için mücadele vermişlerdir. 1789’da yayımlanan “*İnsan Hakları*

¹¹¹ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, s.472

¹¹² Hanım Halilova, *Tarihten Bu Güne Türk Kadını*, Ankara: İlke Emek Yayınları, 2004, s. 17

¹¹³ Arda Umut Saygın, “Anthony Giddens’in Sosyolojisinde Modernliğin Boyutları”, Cilt. 1, Sayı. 2, *Abant Kültür Araştırma Dergisi (AKAR)*, 2016, s. 70

Bildirisi'nin yalnız erkeklere oy hakkı tanınmasına itiraz mahiyetinde “*Kadın Hakları Beyannamesi*”ni yayımlayan Fransız kadın filozof ve yazar Olympe de Gouges, “*Mademki kadına giyotine çıkma hakkı veriliyor, kürsüye çıkma hakkı da verilmelidir*” diye beklentisini dile getirmiştir.¹¹⁴ Batı akımlarının etki alanına giren diğer toplumlarda da kadın meselesi, birincil sorun olma özelliğini sürdürmüş ve yenileşme hareketlerini kendine has üslupta hayata geçirmeye çalışan Azerbaycan’da bu durum oldukça belirgin görülmüştür.

İslam öncesi ve İslam’dan sonra Azerbaycan kadınlarının genel durumunu ve kadınların sosyal yaşamda ne ölçüde aktif yer aldıklarını müşahede etmemize olanak sağlayan belgeler, XIX. yüzyılda dahi Azerbaycanlı kadınların statü sahibi olduğunu ispatlamaktadır. Bu duruma, babası Mehdigulu Han’ın ölümünden (1845) sonra Karabağ Hanlığı’nın yönetimine gecen Hurşit Banu Natevan’ı örnek gösterebiliriz. Siyasi yeteneğinin dışında yazar ve şairlik yönüyle de oldukça ünlü olan Hurşit Banu, Azerbaycan edebiyatında önemli bir yere sahiptir.¹¹⁵ Hurşit Banu örneğini çoğaltabilirsek de döneme kaynaklık eden gazete, dergi ve diğer kaynak eserler bize Azerbaycan kadınlarının genelinin, kendi adına dahi söz sahibi olamadığını ve sosyal hayatın en önemli problemlerinden biri haline geldiklerini haber vermektedir. Kadın problemlerini gündeme taşıyan gazete ve dergi yazılarında en fazla üstünde durulan durum, kadınların eğitimden mahrum edilmesi ve toplumdan soyutlanarak evlere hapsedilmesidir. Azerbaycan milli matbuatının kurucusu Hasan Melik Zerdabi, sahibi ve başyazarı olduğu *Ekinci* gazetesinde, kadınların sosyal dışlanmışlığına itiraz mahiyetinde yazdığı yazılarıyla dönemin kadın profilini göz önüne sermektedir. Zerdabi, kadın meselesini ele aldığı makalelerinde en çok kadınları aşağılayan âdetler, kadınların eğitimsiz bırakılması, kız kaçırma, çok eşlilik ve çocuk yaşta evlendirilen kız çocukları gibi konuları yazılarına taşımıştır.¹¹⁶ Azerbaycan matbuatında önemli bir yere sahip olan mizah dergisi *Molla Nasreddin*, kadınların ikinci plana itilmesini kara mizahla eleştirmiştir. Dergide eleştirilen konular, diğer yayınlarla paralel olarak;

¹¹⁴Sudaba Rajova, *Kadın Hakları Azerbaycan Örneği*, (Gazi Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, 2014) Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, s. 8

¹¹⁵Akpınar, “Hurşit Banu Natevan (1830-1897)” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 18, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1998, s. 396, 397

¹¹⁶Nesrin Sarıahmetoğlu, “Ekinci Gazetesinde Kadın Meselesi”, *Çukurova Sanat Aylık Fikir Sanat Dergisi*, Sayı. 1, 2010, s.23

kadının eğitim sorunu, çok eşlilik, kadınların toplumdan soyutlanmaları vesairedir. Derginin otuz yedinci sayısında “*Dokuz Yaşında*” başlığıyla, dokuz yaşında Sekine isimli bir kız çocuğuyla nikâhlanmak isteyen bir hacının yaptıkları anlatılır. Babalarının zoruyla evlendirilen kız çocuklarının evlendirilme yaşının sekiz dokuz yaş olduğunu, kadının ve kızların hiçbir insani değeri olmadığını işlendiği yayınlarda, toplumun cehaletinin ve geri kalmışlığının temelinde kadınların maruz kaldığı haksızlıktan ötürü olduğu da vurgulanmıştır.¹¹⁷

Geleneksel Türk toplumunda İslam öncesi ve İslam’dan sonra kadının pozisyonunun bütünlük içinde olduğunu yukarıda birtakım belgelerle vermeye çalışmıştık. Ancak modern döneme gelindiğinde Azerbaycan’da hatta tüm İslam âleminde kadınların ikincil plana itilmesi ve kadın azatlığı hususu en önemli sosyal sorun olarak gündemi oluşturduğunu müşahade etmekteyiz. Devlet yönetiminden aile yönetimine kadar sosyal hayatın her kurumunda söz hakkı olan kadınların, nasıl olup da kimliksiz birer meta haline getirildiği hususu başlı başına bir çalışmayı gerektirmektedir. Ancak Türk-İslam toplumlarında kadınların pozisyonunu kronolojik olarak incelediğimizde, özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllardan sonra uç bir değişiklik geçirdiği çok bariz bir şekilde görülmektedir.

2.2. Azerbaycan Cedidizminde Kadın Meselesi

Rus işgalinden ve özellikle cehaletten kurtulmak adına Rusya Türkleri tarafından başlatılan Cedidizm hareketi, Batıda ortaya çıkan modernleşme, uluslaşma, insan hak ve hürriyeti gibi kavramların Rusya Müslümanları arasındaki karşılığıydı. Cedidizm hareketinin aksiyonerleri, kadınların azatlığı hususunu milli azatlıkla eş görmüşler ve milli kurtuluş hareketine öncelikle kadınları özgürleştirmeye başlamışlardır. Cedidizm hareketinin mimarı İsmail Gaspıralı, milli kurtuluşun ancak kadınlarla mümkün olacağını “tek kanatlı kuş uçamaz” sözleriyle ifade etmiştir.¹¹⁸ Bu söz mana itibarıyla, kadın erkek eşitliğini vurgulamak bakımından oldukça anlamlıdır. Ömrünün bütün mesaisini Azerbaycan’ın aydınlanmasına vakfeden Hasan Melik Zerdabi de kurtuluşun

¹¹⁷Sedat Adıgüzel, “Tiflis Edebi Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular”, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar, 2007, Sayı. 41, 1-21, s.13

¹¹⁸Şengül Hablemitoğlu, “İsmail Bey Gaspıralı ve Kadın Hareketleri”, *Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları: 4, Bilgi Şölenleri Serisi: 2*, Bursa, 2014, s.74

ancak, kadınların ellerinden alınan haklarının tekrar iade edilmesiyle mümkün olacağına inananlardandır. Her türlü esaret ve köleliğin temelinde cehaletin var olduğunu söyleyen Zerdabi, bu durumu şu şekilde ifade eder.

“Reaya padişaha, kadın kocaya... uşak ağaya, öğrenci üstada ve diğerleri meğer kul değil mi? Evet, biz hepimiz kuluz ve buna sebep bizim ata baba adetlerimiz. Kısaca maşruk zeminde azatlık olmadığına göre, biz Avrupa halkından geri kaldık ve bu böyle ne kadar kalırsa biz terakki etmeyecek ve edemeyeceğiz.”

Zerdabi, kadınların eşya gibi alınıp satılmasını ve ikinci sınıf insan muamelesi görmesini gazete yazılarıyla eleştirerek kadın hareketini fitilleyen bir lider profili oluşturmuş, bundan dolayı haklı olarak Kafkasya Müslüman kadınlarının manevi atası unvanına layık görülmüştür.¹¹⁹ Azerbaycan azatlığının yorulmaz isimlerinden Muhammed Hadi Şirvani’de kadın hakları hususunda “ *Ana ve bacılarımız hür değilse, insan haklarından, hukukundan mahrumsa, o zaman biz felç olmuş, iflas etmiş bir halkız*”. diye yorumlamıştır.¹²⁰ Yine Ahmet Ağaoğlu “*İslam’a Göre ve İslam’da Kadın*” adlı risalesinde, “*Müslümanların kurtarılması, onların manevi, hatta siyasi kalkınmaları yalnız iki meselenin halline bağlıdır: Kadın meselesi ve alfabenin ıslahı.*” diyerek kadınların hürriyetinin tüm İslam âleminin hürriyetiyle sonuçlanacağı gibi yüksek bir ülküyle ifade etmeye çalışmıştır.¹²¹

2.2.1. Cedidcilerin Kadın Azatlığına Yönelik Faaliyetleri

Azerbaycan’ın ve tüm İslam âleminin geri kalmışlığının, yegâne müsebbibi olarak kadınların toplumdaki soyutlanması ve eğitimsizliğin meydana getirdiği cehaletten kaynaklandığına kanaat getiren Cedidci aydınlar, tüm enerjilerini eğitim ve kadın haklarının iyileştirmesi yönünde harcamışlardır. Cedidciler, karşılaştıkları bütün zorluklara rağmen kadınların içinde bulunduğu bu durumu iyileştirmek için eğitim kurumları açmaktan, hayır kurumlarına, edebiyattan, basına kadar, mevcut bütün materyalleri bu amaç uğruna kullanmışlardır. Ruslaşma korkusundan ötürü, erkeklerin

¹¹⁹Sariahmetoğlu, s.23

¹²⁰Nesiman Yagublu, “Muhammed Hadi Şirvani (1879-1920)”, *Mehmet Emin Rasulzade Ansiklopedisi*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 2015, s. 202

¹²¹Abdullah Gündoğdu, “Rusya Türklerinde Siyasi Katılım ve Duma (Parlamento) Tecrübesi”, *Parlamentar Demokrasi Sempozyumu*, Bışkek, 2011, s. 235

dahi okula gönderilmediği bir dönemde kızların da okutulması meselesi dönemin Azerbaycan'ı için tam bir ütopyaydı. Ancak Cedidcilere göre çağdaşlaşmanın ve sömürgeci kurtulmanın tek yolu modern eğitim kurumları açmak, kız ve erkek çocuklarının bu eğitim kurumlarından eşit şekilde yararlanmasını sağlamaktı. Hasan Melik Zerdabi, İkinci'de yayımladığı bir yazısında bu niyetlerini,

“Bizimle savaşan milletler ilim öğreniyorlar. Savaş alanında onlara karşı durabilmemiz için bizim de onlar gibi ilim öğrenmemiz lazım gelmektedir. Aksi takdirde devletimiz ve rahat yaşama imkânları onların ellerine geçecek, biz ise yenilerek yok olacağız”

sözleriyle ifade etmiştir.¹²²

Azerbaycan uluslaşmasının finansörü ve aksiyoneri H. Zeynelabidin de toplumun kalkınmasını, kadınların eğitimiyle mümkün olacağına inanmış ve bu husustaki niyetini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Dünyanın birçok ülkesinde kadınlarda okula gidiyor, eğitim görüyorlar. Bizim Müslüman kadınlarımız ise büsbütün cahiller. Bizim kızlarımız doğacak çocuklarımızın analarıdır. Cahil anaların çocukları da cahil büyür ve eğitime yanaşmazlar... Anaları eğitilmiş olan toplum çok iş başarabilir. Anaları, kadınları eğitimsiz, cahil olan toplum kör gibidir. Ben Müslüman kızlarımızın eğitimi için masraflarını kendim karşılayacağım bir kız okulu açmak istiyorum”.¹²³

Tağiyev, yine başka bir keresinde, “ Ben kız okulunu açmaya, II. Aleksandr Bakü'yü ziyaretinde beni “vahşi halktan temsilci” diye takdim ettikleri zaman karar verdim”. Sözüyle ait olduğu toplumun saygınlığının, kadının özgürleşmesiyle mümkün olacağını ifade ediyordu.¹²⁴

2.2.1.1. Rusya Müslümanlarının İlk Kız Mektebi: Aleksandroski Kız Mektebi

1896 yılında Zerdabi'nin kız okulu açma müracaatı Ruslarca kabul edilmemişti. Ancak bu okulu açmaya kararlı olan, II. Nikola'nın Taç merasimini fırsat bilerek Zerdabi'nin de yardımıyla gereken izni almış ve yalnız Rusya Müslümanlarının değil, tüm İslam

¹²²Mehmetov, s. 516

¹²³Mehmetov, s. 508

¹²⁴Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tağiyev*, s.49

âleminin ilk kız mektebi olan Bakü Aleksandroski Kız Mektebi ve Zerdabi'nin insanüstü gayretleri neticesinde 9 Ekim 1901 tarihinde eğitime başlamıştır. Kadınlar için neden mektep açma gereğini duyduğu sorusuna ise Tağıyev:

*“Erkek öğrenim görürse, o, sadece tahsilli, dünya görüşlü bir insan olacak; tahsilli kadın ise okuryazar kadın olmanın yanı sıra, bilimli, dünya görüşlü bir anadır. Analar ne kadar tahsilli olsalar, bu bir o kadar bilimli gençliğin yetişmesi demektir.”*¹²⁵

İlk Müslüman kız okulunun müdiresi olma şerefi de Azerbaycan Kadın Hareketi öncülerinden ve Zerdabi'nin eşi olan muallime Hanife Hanım Melikova'ya bahşolunmuştur.¹²⁶ Daha çok “*in Kız Mektebi*” olarak anılan Aleksandroski Kız mektebi, bir ilki başarmış olmasından ötürü, olağanüstü ses getirmiş ve çok geçmeden Rusya İmparatorluğu'nun içinde yer alan *Tiflis, Kazan, Dağistan, Başkurdistan* gibi birçok bölgede kız mekteplerinin açılmasına öncülük etmiştir. 1901 yılında açılan ilk kız mektebini müteakiben yeni okulların açılmasına hız verilmiş, 1915 yılına gelindiğinde ise yalnız Bakü'de beş kız mektebi hizmet vermeye başlamıştır.¹²⁷ Azerbaycan'ın aydın kadınlar zümresinin mihenk taşlarını oluşturan mezunlar kadrosu, mektebin amaçlanan hedefe ulaştığının delili mahiyetindedir. Bu mektebin mezunlarından olan Neriman Nerimanov'un kız kardeşi Nebahat Hanım Nerimanova, “Her yönüyle övgüye değer olan, ömrümüzün en değerli yıllarını geçirdiğimiz, unutulmaz aziz hatıralarımız var” diye nitelendirdiği mektep için,

*“Bu mektebi bitiren kızlar Azerbaycan'ın ilk kadın muallim kadrolarını oluşturdular. Mektebi bitirdikten sonra tahsilini devam ettirip, hekim, kütüphaneci, iktisatçı, mühendis, doçent hatta profesörler olanlar oldu.”*¹²⁸

sözleri bu eğitim kurumunun istenilen hedefe ulaştığını ortaya koymaktadır. Bu okullar sayesinde eğitimde Türk kadınları önemli mesafeler alarak, okuryazarlık hususunda Rus kadınlarını dahi geride bırakmışlardır.¹²⁹

¹²⁵Şureddin Memmedli, Gülnara Gocæva Memmedova, “Ahıskalı İlk Kadın Eğitimci: Şefika Şeyhzade Efendizade”, *Bizim Ahıska*, Yaz, 2012, s. 14

¹²⁶ “Medeniyyet”, *Azerbaycan Tarixi*, Cilt. 5, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, 2008, Bakü, s. 163

¹²⁷Beşiroğlu, s. 49

¹²⁸Süleymanov, *Azerbaycan Milyoncuları: Hacı Zeynelabidin Tağıyev*, Bakü: Gençlik Neşriyat, s. 17

¹²⁹Hablemitoğlu, s.74

2.2.1.2. Hayır Cemiyetleri ve Faaliyetleri

“Bakü Müslüman Kadın Hayriye Cemiyeti, Neşr-i Maarif Cemiyeti, Mukaddes Nina Cemiyeti” ismiyle milli burjuvanın ve Ceditci aydınların gayretleri neticesinde kadınlar için kurulmuş hayır cemiyetleridir. Başlıca amacı, Bakü Müslüman kadınlarının eğitim ve kültür seviyesini yükseltmek olan bu cemiyetler; fakir öğrencilerin okutulması, üniversite öğrencilerine burs verilmesi, yetişkinler için akşam kursları gibi eğitim-öğretimin yanı sıra Bakü civarında kütüphane, okuma salonları, okullar açma, ilmi, içtimai ve siyasi konularda konferanslar düzenlemek gibi önemli sosyal vazifeleri de üstlenmiştir.¹³⁰ Asıl amacı dini fanatizme karşı mücadele etmek olan “*Hidayet Cemiyeti*” ise sokaklarda kadınları rahatsız edenlerin ceza almasını sağlamak gibi önemli bir vazifeyi de yerine getirmiştir.¹³¹

2.3. Basının Kadın Sorunsalında Faktörü

Basın yayın faaliyetleri de Azerbaycan aydınlanmasında olduğu kadar, kadının özgürleşmesi hususunda da çok önemli bir amaç üstlenmiştir. Hasan Melik Zerdabi'nin gayreti neticesinde 1875'te yayın faaliyetine başlayan *Ekinci* ilk defa hürriyet, demokrasi ve kadın haklarından bahseden Türkçe yayın yapan gazete unvanına sahip olmuştur. Dönemin mizah dergisi *Molla Nasreddin*, toplumun kadına bakışını, kadınların sosyal hayattan soyutlanmasını, kız çocuklarının küçük yaşta zorla evlendirilmelerini kara mizahla tenkit etmiştir. Bu dönem yayın yapan, başta *Ekinci*, *Molla Nasreddin*, *Ziya*, *Keşkül*, *Kaspi* vs. bütün gazeteler Ceditci aydınların kadın hakları hususunda oluşturmaya çalıştığı farkındalığa hizmet etmiştir. Rusların 1905 yılında meşrutiyeti ilan etmesiyle birlikte basın yayın alanında önemli gelişmeler meydana gelmiş ve kadınlar da basında yerlerini almaya başlamışlardır. Kadın gazetecilerin ilk temsilcileri olan Nabat Nerimanova, Hatice Hanım Alibeyli ve Şefika Efendizade gibi isimler başta makale ve hikâyelerini *Debistan*, *Mektep*, *Açık Söz* gibi gazetelerde yayınlarken, ilk kadın gazetesi *Işık'ın* (1911-1912) Bakü'de yayına başlaması kadınların gazetecilik alanında daha etkin olmasında önemli rol oynamıştır.¹³²

¹³⁰Babaşlı, s.237

¹³¹Yeşilot, s. 62-64

¹³²Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, C:5, s. 189-190

Başyazarlığını Hatice Hanım'ın yaptığı Işık Gazetesi, kadın hakları, çocuk terbiyesi, edebiyat ve ev idaresi gibi konuları işlemiştir.¹³³

2.4. Modern Azerbaycan Edebiyatında Kadın Sorunu

Modernleşmenin net çizgilerle kendini gösterdiği Azerbaycan edebiyatında, dönemin ruhuna uygun olarak en fazla işlenen konular demokrasi, hürriyet ve kadın hakları olmuştur. Batı edebiyat tarzını Şark edebiyatıyla usta bir şekilde sentezleyen ediplerin, eserlerinde en çok eleştirilen husus ise, kadınların içinde bulunduğu durum, cehalet ve toplumun geri kalmışlığı mevzu olmuştur. Mesela modernleşme sürecinin önemli isimlerinden Kasım Bey Zakir; “*Derviş ile Kız*”, “*Hayâsız Derviş*”, “*Zevc-i Ahır*” gibi aile, aşk ve evlilik konularını işlediği manzum eserlerinde rol verdiği kadın karakterleriyle cehalete, gerici ve yalancı dervişlere karşı mücadele eden, erkek egemenliğine karşı çıkan, eşitlikçi, güçlü bir kadın profili çizmiştir.¹³⁴ Abbaskulu Bakühanlı, modern hikâye tarzının ilk örneği sayılan “*Kitab-ı Askeriye*” ile toplumun aksayan yönlerini ustaca ele almış, hikâyenin kahramanları karşılıklı sevgiyi esas alan ve çağdaş kadın-erkek görüntüsünde gerici çevreye karşı mücadele vermiştir.¹³⁵ Çağdaş kadın tipolojisinin en iyi işlendiği diğer bir eser İsmail Kutkaşanlı'nın “*Reşit Bey ve Saadet Hanım*”ıdır. Yukarıda ayrıntılı olarak bahsetmiş olduğumuz bu eser, kadın hukuku açısından son derece önemli kabul edilmektedir.¹³⁶

Kadın hukukunu en sivri çıkışla dillendiren isim hiç şüphesiz Mirza Fetali Ahundov olmuştur. Ahundov, kadınların haklarını sömürüye açık eden düzen ve âdetlere, yazılarıyla adeta savaş açmıştır. Eserlerinde, birden fazla kadınla evliliğin mahsurlarını, cehaleti, kadın erkek eşitliğini ve hukukun önünde herkesin eşit olması gerekliliğini dile getirmiştir. Piyeslerinde kadınlara aktif roller vermiş ve kadınların güzelliklerinden ziyade samimi, akliselim sahibi ve cesur taraflarını vurgulamaya çalışmıştır.¹³⁷

¹³³Baykara, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi, s. 191

¹³⁴Şehla Kamberova, *Ölmez Eserleri İle Ölümsüzlük Zirvesini Feth Eden Söz Sarrafı Kasım Bey Zakir*, Bakü: Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazırlığı, 2014, s. 8

¹³⁵Pervane Bayram, s. 155

¹³⁶Savaşkan, s. 182

¹³⁷Alaattin Uca, s. 373

Kadın haklarının söylevden, eyleme dönüşümü ise Hasan Melik Zerdabi'nin insanüstü gayretleri neticesinde olmuştur. Zerdabi'ye ithaf olunan “*Kafkasya Müslüman Kadınlarının Manevi Atası*” sözü bile onun kadının özgürleşmesi için ne anlam ifade ettiğini ortaya koymaya kâfi gelecek bir sözdür. Zerdabi'ye göre toplumu ayakta tutmanın yegâne yolu her türlü esaret ve cehaletin ortadan kaldırılmasıyla mümkündür. Hür toplumlar inşa etmek ise toplumun çekirdeğini oluşturan ailenin, temel dayanağı olan kadınları, irade sahibi, eğitilmiş, saygın ve özgüveni yüksek bireyler olmasına olanak sağlamakla olabilirdi. Sahibi olduğu *Ekinçi* vasıtasıyla kadınlara yapılan tüm hukuksuzluklarla mücadele ederek, kadınlara yönelik farkındalık oluşturmuştur.¹³⁸

Kadın algısı hususunda toplumdaki bağnazlığı sert bir üslupla eleştiren bir diğer yayın organı *Molla Nasreddin* dergisinin kurucusu olan Celil Memetkuluzade, kadın özgürlüğü, çok eşlilik, kadınların dış kıyafeti çarşaf ve bunu giymeyi dikte eden din adamlarını hedef alan yazıları nedeniyle sert tepkilerle karşılaşmıştır. “*Molla Nasreddinci*” diye adlandırılan yazar ve şairler Mizah yoluyla *Kafkasya, İran hatta Türkiye* dâhil Şark ülkelerinin siyasi, sosyal hayat tarzını irdelemiş, cehaleti ve bağnazlığı tenkit eden yazılar kaleme almışlardır. Celil Memetkuluzade, okuma yazması olmayan ya da bir şekilde okumaya vakti olmayanlar için derginin yarısı karikatüre ayrılmasını öngörmüş, böylelikle vermek istediği mesajı daha geniş kitlelere duyurmuştur.¹³⁹

2.5. Siyasi Aksiyonerlerin Kadın Olgusuna Yaklaşımı

Kadınların özgürlüğü meselesinin en ciddi ve somut bir boyuta ulaştığı nokta hiç şüphesiz siyasi oluşumların tavırlarında kendisini göstermiştir. Rusya Müslüman Türk topluluklarının yenileşme hareketi, başlangıçta birbirinden bağımsız ve her topluluğun kendine has metotla yerel bağlamda gelişim göstermesi, siyasi hareket noktasına dönüşünce kitlesel hareket etmeyi zorunlu kılmıştır. Bilhassa 1905 Rus ihtilalinden sonra otorite boşluğundan faydalanarak Duma'da yer alacak kadar siyasi etkinliklerini sağlamlaştırmışlardır. Rusya Müslümanlarının, Müslüman Türk kimliği etrafında siyasi oluşum olarak birleşmesi ise Türk uluslaşmasının ilk defa dinamik bir şekilde Rusya'da

¹³⁸Nesrin Sarıahmetoğlu, s.23

¹³⁹Kamran Eliyev, *Edebiyat Tarihine Bir Bakış*, Bakü: Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü, , 2013, s. 46

oluşmasını sağlamıştır.¹⁴⁰ Siyasi bir azınlık olarak hak talep etmek için ise nüfus oldukça mühim rol oynamaktadır. Rusya Türklerinin ilk siyasi temsilcisi olarak kabul edilen Abdürreşid İbrahim 1895'te yazdığı *Çoban Yıldızı* adlı broşürde Rusya Müslümanlarının nüfusunun mühim olduğunu vurgulamaktadır.¹⁴¹ “*Tek kanatlı kuş uçamaz*” söyleviyle kadının konumunu eksiksiz olarak tanımlayan Gaspıralı,

“Çarlık Rusya'sında kadınların haklarını ve içinde buldukları koşulları görmezlikten gelmek; Türk toplumu için etnik azınlık olarak yaşamaktan kurtulamamak, ulusal gelişme ve kalkınma için sahip oldukları kendi insan kaynaklarının yarısını da hiçe saymak anlamını taşımaktadır.”

sözleriyle, kadınların her alanda etkinlik göstermesinin milli bir zaruret olduğunu öngörmüştür.¹⁴² Azerbaycan aydınlarından Feridun Bey Köcerli, kadının özgürleşmesi hususunda “*Kadına öyle yüksek bir hukuk verilmeli ki, muasır ülkelerin kadınlarına tanınan tahsil, başka hukuklardan yüksekte olsun*” düşüncesiyle Azerbaycan, kadın hukukunun örnek model oluşturmasını beyan etmiştir.¹⁴³

Mehmet Emin Rasulzade, kadınların sosyal hayata aktif olarak dâhil edilmesinin gereğini, “Bütün diğer halkların kadınları erkeklerle beraber içtimai-siyasi harekete iştirak ettiği ve bununla da öz milletinin uğurlarına yardım ettiği bir vakitte Müslüman kadın tutsaklıkta kala bilmez ve kalmamalıdır”.¹⁴⁴ sözleriyle ifade etmiş ve Müsavat Partisi'nin programında 20 yaşını dolduran kadın erkek her vatandaşa seçme ve seçilme hakkı tanınmasını beyan etmişti. Mehmet Emin Rasulzade, bu idealini kadınlara seçme ve eğitim hakkının tanınmasını şeriata aykırı girişimler olarak kabul edenlere karşı ise,¹⁴⁵

“Arkadaşlar! Kadın meselesinde cahilane düşünmeyiniz. Çünkü bu düşünce ne Müslümanlığımıza, nede milletimize hizmet etmez. Belki seçimlerde bizi azınlığa koyarak yetkilerimizi elimizden alır ki, buda ne şeriata ve ne de

¹⁴⁰Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 114

¹⁴¹Devlet, s.112

¹⁴²Hablemitoğlu, s.74

¹⁴³Feridun Nadiroğlu İbrahimov ve Rufet Latifoğlu Hüseyinzade, *Pedagojik Derslik*, Cilt: 2, Bakü: Azerbaycan Respublikası Tahsil Nazırlığı Azerbaycan Muallimler Enstitüsü, 2012, s. 231

¹⁴⁴Azerbaycan Tarihi, Cilt 5, s.227

¹⁴⁵Mehmetov, s.600

millete yarar değil, zarar verir. Bu da bizi şeriat ve milletimiz karşısında mesul ve rezil eder. Biz de böyle mesuliyeti ve tarihi zamanda bu mesuliyeti ve bu utancı kendi üzerimize alamayız. Kadınlı, erkekli seçimlere iştirak etmeli kendiişlerimizin yetkisini kendi elimize almamız.” sözleriyle savunmuştur.¹⁴⁶

Kadınların seçimlere iştirakini kolaylaştırmak adına hususi binaların tahsis edilmesine icazet verilmiştir.¹⁴⁷ Demokratik olguların çıkış yeri olarak kabul edilen Amerika Birleşik Devletleri'nde 1920'de, İngiltere'de 1928'de ve Fransa'da 1944 yıllarında anca kadınların eşit oy hakkına sahip olduğu göz önüne alındığında Müsavat Partisi'nin bu tüzüğü, dönemin demokrasi anlayışının çok üzerinde bir vizyona sahip olduğunu göstermektedir.¹⁴⁸ Parti tüzüğünün, 20 yaşını dolduran kadın erkek tüm fertlerin yalnız seçme değil, seçilmesini de öngörmesi oldukça yüksek bir medeniyet ve demokrasi anlayışını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda yenileşmenin, taklitten ziyade tamamen Azerbaycan siyasilerine has bir seyirde geliştiğini göstermektedir. Cedidcilerin, kadının özgürleşmesi hususundaki gayretleri iç ve dış müdahalelere rağmen oldukça hızlı gelişmiş ve 24-27 Nisan 1917 de Kazan'da gerçekleşen I. Rusya Müslüman Kadınlar Kongresi'nde kadın hukuku hususunda radikal ve elle tutulur kararlar alınmıştır. Kongreye katılan kadınların farklı ideolojik fikirlere sahip olması, kadınların düşünsel zenginliğinin ne boyutta olduğunu göstermek açısından önem arz etmektedir.¹⁴⁹ Kazan'da gerçekleşen bu kongreden üç gün sonra Moskova'da 11 gün süren ve Rusya Müslüman toplulukların kaderinin belirleneceği Bütün Rusya Türkleri I. Kongresine katılan 900 delegenin 112'sini kadınların oluşturmuş olması ise o tarihte görülmüş bir şey değildi.¹⁵⁰ Mehmet Emin Rasulzade'nin önderliğinde kurulmuş olan Musavat Partisi'nin başarılı siyaseti neticesinde 28 Mayıs 1918'te kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, kadınlara erkeklerle eşit şartlarda seçme ve seçilme hakkını tanıyan

¹⁴⁶Yagublu, s.125, 281

¹⁴⁷Azerbaycan Tarihi, Cilt.5, s. 242

¹⁴⁸Rajova, s. 8

¹⁴⁹Hablemitoğlu, s.75-79

¹⁵⁰Devlet, s.311

Azerbaycan'ı, döneminin en gelişmiş ülkelerinden bile daha ileri bir demokratik seviyeye yükseltmiştir.¹⁵¹

2.6. Cedidciler'in Kadının Özgürleşmesine Yönelik Faaliyetleri Esnasında Karşılaştıkları Muhalif Unsurlar

Kadınların sosyal haklarına kavuşturulması hususunda Cedidciler'in karşılarına çıkan muhalif unsurların başında Rus istibdadı, geleneksel yapı, bu yapının mimarları ve muhafazasını üstlenen kadimist mollalar gelmektedir. Zerdabi'nin kız okulu açmak için verdiği dilekçeyi Sinod'da değerlendirmeye alan, milliyetçi ve mutlakıyetçi tutumuyla meşhur Sinod savcısı Pobedonostsev'in,

*“İslam yedi başlı dev gibi bir heykele benzer, bu heykelin bir başını kessen yerine yüzü biter. Biz bunların erkeklerinin okumasından korkuyoruz. Kadınları da okursa onlara karşı durulmaz.”*¹⁵²

sözleri, Müslümanların cehaletinin Rus yetkililerin menfaatlerine ne ölçüde uygun olduğunu izah etmeye kâfi gelmektedir. Rusların bu tutumuna, bilerek veya bilmeyerek yardım eden unsur ise toplumda büyük bir yaptırım gücüne sahip olan bazı dini otoriteler olmuştur. Dini tekelinde bulunduran cahil mollalar statülerinin sarsılmasından endişe ettikleri için Cedidcileri Ruslara jurnalleyerek Çar yönetiminin bir memuru gibi çalışmışlardır.¹⁵³ Muhalif kitleyi oluşturanların mollalar olması durumu, Cedidciler ve kadınlar için hayli zor bir pozisyona sokmaktaydı. Kadimist mollalar, teşebbüste bulunulan her türlü yeniliğin şeriata aykırı olduğu iddiasıyla toplum üzerinde algı oluşturarak ve bu yüzden Cedidcileri, düşünce ve eylemlerinden ötürü tekfir etmek suretiyle itibarsızlaştırmaya kadar ileri gitmişlerdir.¹⁵⁴ Kadın haklarını suiistimal eden ve din istismarı yapan mollalara karşı acımasız bir eleştirel yayın takip eden Molla Nasreddin dergisini çıkaranlara, başta Celil Memedguluzade, olmak üzere Bakü'nün ve Tebriz'in dini otoriteleri tarafından ölüm fetvası verilmiş olması mollaların gücünü ortaya koymaya yetmektedir.¹⁵⁵ Toplumun vicdanında olağanüstü bir yaptırım gücüne

¹⁵¹Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, s. 259

¹⁵²Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 146

¹⁵³Açıkkaya, s. 409

¹⁵⁴Azerbaycan Tarihi, Cilt.5, s. 159

¹⁵⁵Adıgüzel, s.11

sahip bu ruhani güruh, istedikleri vakit cihat ilan edebilecek yetkiye dahi sahip olmalarından dolayı Cedidciler açısından, Rus istibdadından daha güçlü bir muhalif gücü oluşturmaktaydılar. Öyle ki Tagiyev, uzun meşakkatler neticesinde Rus yetkililerden kız mektebi açmaya izin alsa da mollalara bunu kabullendirmek çok daha zor ve tehlike arz etmekteydi. Mollalar, sırf kendilerinden ayrı düşündükleri için ve Cedidcilere destek olmalarından dolayı bazı aydın görüşlü âlimleri evlerini yakmakla tehdit edip gözdağı vermişlerdir. Açılan mektebe, kızlarını gönderen ve bu tehditlere rağmen inandığı doğrunun arkasında duran Molla Ruhullah'ı ise namaz kıldığı esnada kızlarının gözü önünde öldürmekte hiçbir beis görmemişlerdir.¹⁵⁶ Kadınların sokakta rahat gezmelerine olanak vermeyen mollalar, biraz yüzü açık olan ya da topuklu ayakkabı giymiş kadınlara, sokak ortasında saldırıyorlar, başlarına çarşaf geçirip, ayaklarına da bir nalın giydirmek suretiyle kadınlara ve kızlara korku salıyorlardı. Buna mani olmaya çalışan biri olursa şayet, onu da sokak ortasında dövüyorlardı. Yaptıkları bütün vahşeti İslam'a mal eden bu kişilere ise Rus hükümeti dâhil kimse ses çıkarmamıştır.¹⁵⁷ Halkın üstünde ruhani bir güç haline gelmiş olan mollalara göre, kadınların ve kızların okuması veya herhangi bir sosyal aktivitenin içinde yer almaları dinen tekfir edilmeyi hak edecek kadar büyük bir günahtı. Bu yüzden Cedidciler, dini emirleri kendilerince yorumlayan, din istismarcılarının fetvalarını çürütmek, aynı zamanda Cedidizm'in İslam itikadına ters olmadığı, tam aksine, "*İlim Çin'de bile olsa alınır*" hadisinden hareket ederek, Cedidizm'in İslam'a paralel olduğunu göstermeye yönelik davranışlarda bulunmuşlardır.¹⁵⁸ Bu yüzden hemen hemen tüm Müslüman yenilikçiler, fikir ve gayelerini savunurken Kur'an, hadis ve İslam tarihindeki birtakım uygulamaları örnek model olarak kullanmışlardır.¹⁵⁹ "*İslam'a Göre ve İslam Âleminde Kadın*" adlı risalesinde Ahmet Ağaoğlu, kadınların içinde bulunduğu vahim durumun mümessilinin İslam olmadığını, "*İslam, Abbasilerin orta devirlerine kadar ilerici olmakla birlikte âlimlerin ve şeyhlerin menfaatleri yüzünden gerilemiştir. Hz. Peygamber kadını önceki dönemlere oranla çok yükseltmiştir. Kur'an'ın ruhuna göre*

¹⁵⁶Yeşilot, Hacı Zeynelabidin Tagiyev, s. 49

¹⁵⁷Süleymanov, Eşittiklerim Okuduklarım Duyduklarım, s.65

¹⁵⁸B. Tümen Somuncuoğlu, "Çarlık Rusyası Dönemi Türkistan'ında İslam ve Modernleşme", *TSA*, Yıl: 18, Sayı. 2, Ağustos 2014, s. 237

¹⁵⁹Erşahin, s. 240

çok eşlilik caiz değildir”¹⁶⁰ sözleriyle ifade etmiştir. Yenileşme hareketlerine, mollaların geneli muhalif tavır sergilemişse de Cedidciler, birtakım faaliyetlerinde en önemli desteği yine *Ahund Ebu Turab, Gazi Ağa Mir Muhammed Kerim ve Ahund Molla Ruhullah* gibi aydın görüşlü mollalardan görmüşlerdir.¹⁶¹ Bu duruma örnek olarak Taġiyev’in, kız mektebini açmadan önceki eylemini gösterebiliriz: Taġiyev, Molla Mirza MuhammedoĖlu’nu görevlendirmiş ve halkın mukaddes addettiği *Mekke, Medine, Kahire, Horasan, İstanbul ve Tahran* gibi beldelerin muteber din âlimleriyle görüşüp, kız çocuklarının çağdaş eğitimden faydalanmasında dinen hiçbir günah olmadığına dair tasdik edilmiş fermanlar getirmesini istemiştir. Cahil mollaların mukavemetini zor kullanarak kıramayacağını anlayan, siyasi dehasıyla onları yola getirmeyi denemiş ve evinde ziyafet vererek hangi molla hangi âlimi muteber görüp itibar ediyorsa onun tasdikli mektubunu ona okutmuştur. Taġiyev ziyafette, kadınların eğitilmiş birer birey olmasının esasında İslam’ın emri olduğunu içinde yaşadıkları somut örnekle anlatmaya çalışmış ve hastalanan kızına müdahale etmesi için yabancı bir erkek doktor getiren Molla Ali Hacı HaliloĖluna hitaben,

“Ben kızlarımızın namussuz olması ve namahreme gözü açık olmasını istemiyorum ama Müslüman bayan doktorlarımız olsaydı ve kızına O, müdahale etseydi, hangisi şeriata uygun olurdu?”

diye sorarak durumun mukayesesini etmelerini istemiştir.¹⁶²

Ruslaşma tehlikesine karşı, değil kızların, oğlan çocuklarının dahi yeni eğitim kurumlarına gitmesine şüpheyle yaklaşan halk, geleneksel yapıya sıkı sıkıya sarılmış ve yenilikçiliğe karşı sert bir tavır sergilemişlerdir. Oysa Rus istilasına ve cehalete karşı mücadele etmek için, milliyetçi bir oluşum olarak ortaya çıkan Cedidizm, kadınların aydınlatılmasını milli bir vazife olarak görmüş, bundan dolayı da kadınların eğitim alması hususunda büyük bir kararlılık göstermiştir. Taġiyev, kadınların çağın gereklerine göre eğitilmesinin milli bir gereksinim olduğunu, sosyolojik olarak gözlemlediği bir durum üzerinden dile getirmiştir:

¹⁶⁰Sedef Bulut, “Türkçülerin Penceresinden Osmanlı’da Kadın Meselesi ve Orta Asya Referansı”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı. 10, 2013, s.327

¹⁶¹SarıahmetoĖlu, “Ekinci Gazetesinde Kadın Meselesi”,s. 22

¹⁶²Süleymanov, *Azerbaycan Milyoncuları: Hacı Zeynelabidin Taġiyev*, s.14

“Cemaat kızlarımızın zamane dersi okumaları vaciptir, gözleri açılır, külfette tavırları hoş olur. İngiltere’ye, Almanya’ya ve Frengistan’a okumak için giden civanlarımızın hepsi kollarına bir kadın takıp getirirler. Çünkü kızlarımızla düşünce ve zevkleri tutmuyor. Yabancı kadınlardan olan çocuklarsa öz özüne mürtet oluyor. İşler böyle giderse ata baba ocakları Kur’ansız, namazsız ve şeriatsız kalacak. Yeni okullarda kızlara Müslüman ve Rus dilinde okuyup yazmak, ilmi hesap, çocuk yetiştirme eğitimi verilecektir. Bunda ne zarar var?”¹⁶³

2.7. Yenileşme Hareketlerinde Cedidciler, Kadına Ön Gördüğü Pozisyonda Ne Ölçüde Başarılı Oldu?

XVIII. yüzyıldan itibaren, Doğu ve Batı toplumlarında kadın hareketlerine yönelik başlatılan çalışmaları dayanak göstererek, her iki toplumun kadınlarının hemen aynı kaderi paylaştığını öngörebiliriz. Bu olguyu temel aldığımızda, XIX. yüzyılda Azerbaycan kadınlarının sosyal statülerini yükseltmek hususunda Cedidciler’in, kadının özgürleşmesi hususunda yaptıklarını çağdaşlarıyla mukayese edebiliriz. Buna mukabil, yukarıda Cedidciler’in kadınlar için yaptığı tüm argümanları bir araya getirdiğimizde, Cedidciler’in, Müslüman kadınlara öngördüğü pozisyonun, demokratik değerlerin çıkış yeri olarak kabul edilen Batı ülkeleriyle kıyasla gayet ileri bir seviyede olduğu söylenebilir. Cedidci aydınlar, Batı ülkeleri ve aydınlarını taklit etmekten ziyade, kadın hakları konusunda bu toplumlarla aynı paralelde ilerlemiştir. Öyle ki, kadın-erkek eşitliğini gerçekleştirmek hususunda attıkları adımlar, Batılı ülkelere daha başarılı olduklarını iddia etmemize olanak tanımaktadır. Öncelikle, kadın hareketlerinin aksiyonelerine baktığımızda Batılı toplumlarda daha çok kadınlar kendi haklarını savunurken, Doğu yani İslam toplumlarında kadın haklarını üstlenenlerin erkekler olduğunu görürüz. Batıda Aydınlanma kuramıyla birlikte “İnsan Aklının Üstünlüğü” ilkesi hâkim düşünce haline gelmiştir. Ama ne var ki bu üstünlük ilkesi yalnız erkeği muhatap alıyordu. Kadınların birey olarak kabul edilmediği Aydınlanma kuramına Batılı kadınlar, ciddi tepki göstermişlerdir.¹⁶⁴ Oysa Cedidcilere göre kadın, her şeyden önce akıl sahibi bir insandı ve hukuken kadın-erkek eşit haklara sahip olmalıydı.¹⁶⁵

¹⁶³Beşiroğlu, s.47

¹⁶⁴Nebahat Göçeri, “Kadın Hareketini Etkileyen Fikir Akımları”, Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 2, Temmuz –Aralık, 2004, s.65

¹⁶⁵Baykara, Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl, s. 156-159.

Yine 1789 yılında Fransız ihtilaliyle birlikte ilan edilen “İnsan Hakları Bildirisi” yalnız erkeklere oy hakkı tanımıştır. Bu tutuma karşı “Kadın Hakları Beyannamesi” ni yayımlayarak itirazda bulunan Olympe de Gouges, “Mademki kadına giyotine çıkma hakkı veriliyor, kürsüye çıkma hakkı da verilmelidir.” diyerek eşit oy hakkını dile getirmiştir. Ancak Fransız filozofun bu talebi, 1793’te giyotinle idam edilmek suretiyle son bulmuştur.¹⁶⁶ Ancak cinsiyetler arasındaki eşitsizliğe yönelik İngiltere ve Amerika’da kadınlar, iki kıtayı etkisi altına alan “Sufraj Hareketi” ni başlattılar. Latince oy anlamına gelen Sufraj Hareketi’nin aksiyoneri olan kadınlar, oy hakkını elde edebilmek adına şiddet eylemine varan bir direnişte bulunmuşlardır.¹⁶⁷ Kadınlar Sufraj Hareketi neticesinde 1890’da “Amerikalı Kadınlar Ulusal Oy Hakkı Derneği” (*National American Women Suffrage Societies*) ve 1897’de “İngiltere’de Kadınların Oy Hakkı İçin Ulusal Birlik” (*National Union Of Woman’s Suffrage Societies*) derneklerinin kurulmasını sağlamışlardır. Fakat tüm mücadelelere rağmen kadınlar, erkeklerle eşit oy hakkına sahip olabilmeleri için Amerika Birleşik Devletleri’nde 1920, İngiltere’de 1928 Fransa’da ise 1944 yılını beklemek zorunda kalmışlardır.¹⁶⁸ Bir şekilde Batı toplumları ile münasebet içinde olan Cedidci aydınlar, bu durumun farkında olmalarından dolayı olsa gerek, “Kadına öyle yüksek hukuk verilmelidir ki muasır ülkelerin kadınlarına verilen tahsil ve diğer hukuki haklardan çok daha üstün olsun”.¹⁶⁹ Cedidci aydınların bu tavrının, yalnız düşünce boyutunda kalmadığına, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nde kadınlara eşit oy hakkının tanınmış olmasını delil olarak gösterebiliriz. Tüm bu nüansları birleştirdiğimizde ise, Azerbaycan aydınlanmasının kendi toplumuna özgü ve tamamen kendi kültür rengiyle gerçekleştirildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Böylelikle henüz XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde hem pratikte, hem de hukuki düzenlemelerde Azerbaycanlı kadınların, sosyal statülerinde çok olumlu gelişmelerin gerçekleştiğini görebilmekteyiz. Kadının özgürleşmesinin, milli özgürleşmenin yegâne sebebi olarak görmeleri Cedidciler’in, bu sorun üzerinde daha fazla mesai harcamalarına sebep olmuştur. Neticede Cedidciler, başta Rus istibdadı olmak üzere karşılaştıkları tüm olumsuzluklara rağmen, çok kısa sayılabilecek bir süre içerisinde ideolojilerini

¹⁶⁶Rajova, s. 8

¹⁶⁷Göçeri, s. 69.

¹⁶⁸Rajova, s. 8

¹⁶⁹İbrahimov, Hüseyinzade, s. 231

gerçekleştirmişlerdir. Bu başarının sırası ise büyük ölçüde, Türk kültür kodlarında gizli olan kadına atfedilen yüksek konuyla alakalıdır.

2.8. Azerbaycan Aydınlanmasında Kadın Hareketleri

Azerbaycan Kadın Hareketlerine öncülük eden başta aydın erkekler olmuştur. Bu aydın zümrenin istikrarlı hareketi, misyonu devralacak öncü kadınların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bunun doğal sonucu olarak Azerbaycan kadın hareketlerine öncülük eden kadınların büyük çoğunluğu yine Cedidci aydınların yakınlarından oluştuğunu müşahade etmekteyiz.¹⁷⁰ Azerbaycan kadın hareketi, Çar yönetiminin Müslüman Türklere uyguladığı istibdat politikası nedeniyle kendine münhasır bir şekilde gelişme göstermiştir. Kadın liderler, Çar despotizminin dernek kurma yasağı nedeniyle çeşitli hayır kurumları adı altında deneyim kazanarak, zamanla asli misyonuna bürünmüş ve gerekli demokratik ortam oluşturulduğunda ise mükemmel bir yükseliş elde edilmiştir.¹⁷¹

2.8.1. Azerbaycan Kadın Hareketleri Bağlamında Cemiyet-i Hayriyeler

Kadın hareketine ve Cemiyet-i Hayriyelerin açılmasında öncülük edenlerin çoğunluğunu, *Mukaddes Nina* kız mektebinden mezun olan *Fatma Esedbeyova*, *Hatice Hakverdiyeva*, *Şevket Qurtqashlı*, *Balahanın Xandemirova* gibi isimlerden oluşması tesadüf değildir. Azerbaycan'ın ilk kadın aydınları olan bu isimler, kadınların içinde bulunduğu vaziyetten kurtulmanın yegâne çözümünün eğitimle mümkün olacağına inançları nedeniyle, kadınlara eğitim veren kurumlar açmayı amaçlamışlardır. Ne var ki Azeri Kadınların bu amaçları Çar yönetiminin, Müslüman Türklere cahil bırakma politikasıyla çelişiyordu. Dahası 1866'da Kazan Üniversitesi'nde bir öğrencinin Çar'a silahlı suikast teşebbüsünde bulunması, üniversitelerin sıkı bir denetime tabi tutulmasına neden olmuştur. Eğitim bakanı ve Kutsal Sinod'un başkanı olan Tolstoy, üniversitedeki bu ihtilal havasına Fen derslerinin sebep olduğu kanaatiyle Fen dersleri müfredattan kaldırılmış ve 1871-1874'de bütün ülkenin eğitimini denetim altında tutacak yasal düzenlemeler getirmiştir. Üniversite özerkliği tamamen kaldırılmış,

¹⁷⁰Sevinç Qasımova, "Azerbaycan Maarifçi Kadınların Aydınlanma Hareketinde Yeri" *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, 26-28 Nisan, 2017, Niğde, s.852

¹⁷¹Hablemitoğlu, "İsmail Bey ve Kadın Hareketi", s. 82

1886'da kadınların devam ettiği üniversiteler ve kurslar kapatılmıştır. 1914'de kadar bu böyle devam etmiştir. Bu sebepten dolayı çok zeki kızlar üniversite okumak için Almanya başta olmak üzere yurtdışına gidiyordu. Stockholm üniversitesinde dünyanın ilk bayan profesörü unvanını alan ünlü Rus matematikçi Sofya Kovalevskaya, bu durumu en iyi açıklayan örnektir. 1850 yılında doğan Sofya Kovalevskaya'nın bir matematik dehası olduğunun anlaşılması üzerine Kovalevskaya Stockholm'e gönderilmiş ve yüksek eğitimini orada alabilmiştir. Rusya'nın kendi tebaası için durum böyle iken azınlıkların durumu özellikle çoğunluğu oluşturan Müslüman Türkler için durum tam bir felaketti.¹⁷² Bu nedenle maarifçi kadınlar yönetimin istibdadına takılmadan alternatif yollarla eğitim hizmetini yerine getirmeğe çalışmışlardır. 1850 yılında Şamahı'da kendi evini mektep olarak kullanan Dilber Hanım'dan sonra bu amaçla Bakü, Gence, Nahcivan, Şeki vs. gibi şehirlerde kızlara eğitim imkânı sağlayan ev okulları açılmış, ancak Çar memurları, "hükümet aleyhine faaliyette bulunuluyor" gerekçesiyle bu okulları da kapatmışlardır.¹⁷³ Bu kadınlar arasında öyle bir isim var ki Azerbaycanlı kadınların aydınlanmasında başlı başına bir vakıf gibi hizmet vermiştir. Bu isim, Azerbaycan kadın hareketi deyince ilk akla gelen, Hanife Hanım Melikova'dır. Tiflis Mukaddes Nina Kız Mektebi mezunlarından olan ve Azerbaycanlı hemcinslerine her bakımdan örnek model teşkil eden Hanife Hanım, tüm gayretini vatanını yükseltmeye hasrettiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

"Hayatımın amacı avam kitlenin, özellikle kadınların hakları ve sömürüye karşı mücadelede Türk kadınlarının kültürel düzeyini yükseltmek olmuş ve olacaktır. Mutluyum ki Türk kadınının esaretten kurtulması için tüm ufukların açıldığı devirde yaşadım."

Kızların hiçbir hususta olmadığı gibi evlilik hususunda da fikri onayının alınmadığı bir devirde Hanife Hanım'ın, Hasan Melik Zerdabi ile yaptığı sıra dışı evliliği değişim hareketinin ilki sayabiliriz. Çar yönetiminin yardım derneği kurmaya engel teşkil etmesine rağmen yılmayan yeni çift, mütevazı evlerini maddi imkânı olmayan ancak okumak isteyen çocuklar için parasız eğitim kurumu haline getirmişlerdir. Tüm masrafları karşılayarak, kendi evinde çocuklara ders vermenin yanında, ev ev dolaşarak

¹⁷²Ergün, "Rus Eğitiminde Batılaşma Çabaları ve Reformlar", s.45-47

¹⁷³Saadet Qahramanova, "XIX. Asrın Sonu XX. Asrın Başlarında Kadın Meselesi: Azerbaycan Ziyalılarının Gözüyle", *Azerbaycan'da Kadın Meselesi*, Bakü: Azerbaycan Neşriyat, 2006,s.48

kadınlara okuma yazma öğreten Hanife Hanım'ın yalnız Zerdab'ta 132 kişiyi eğittiği bilinmektedir.¹⁷⁴ Bu tecrübeli muallim 1901 yılında Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından açılan ilk Müslüman kız okulunun müdüreliliğini de üstlenerek, *Rahile Hacıbeyova, Meryem Sulkeviç, Nabat Nerimanova, Şefika Efendizade, Sekine Ahundzade Şehre Banu Şabanova, Gülbahar Ahriyeva, Ayşad Dibilikova vs.* gibi kendilerinden sonra meşaleyi taşıyacak aydın kızların yetişmesinde büyük hizmetler vermiştir.¹⁷⁵

Rusya Japonya ile girdiği savaşı kaybedince ciddi şekilde prestij kaybetmiş ve halkın baskısına dayanamayan Çar II. Nikola, Ekim 1905 Manifestosu ile Rusya'da yaşayan herkese söz, basın ve toplantı hürriyeti tanımak zorunda kalmıştır.¹⁷⁶ Bu fırsatı en iyi şekilde değerlendirmeye çalışan Türkler, her alanda yapılanmaya gitmişlerdir. 1906 yılında Bakü'nün zenginleri tarafından, fakir ve kimsesiz çocukların, ilk, orta ve yüksek tahsil almalarını sağlayan Nicat Cemiyeti kurulmuştur.¹⁷⁷ Bunu müteakip Gence'de ilk defa Müslüman Kadın Komitesi önderliğinde "Kadın Hayriye Cemiyetleri"nin kurulmasına yönelik faaliyetlerde bulunulmuştur. İlk Azerbaycan Kadın Hayriye Cemiyeti ise, Nicat'ın şubesi mahiyetinde 1908 yılında Hanife Hanım Melikova tarafından resmi olarak kurulmuştur. Azerbaycan'ın petrol milyarderlerinden olan Murtuza Muhtarov'un eşi Liza Tuganova'nın fahri başkanlığını yaptığı örgüt, kısa sürede Müslüman Kadınların Hayriye Cemiyeti'ne dönüşmüş, 1910 yılında Sofya Şahtaxinskaya'nın şahsi teşebbüsleri ile Tiflis'te Kafkas Hayriye Cemiyeti kurulmuştur. 45 üyeden oluşan cemiyetin başkanlığına Gövher Hanım Qacar seçilmiştir.¹⁷⁸ Cemiyetin üyeleri olan, Azerbaycan burjuvazisinin ünlü isimleri evlerinde "Beyaz Papatya", "Sinide Bantlar" adıyla bağış meclisleri oluşturarak para topluyor ve toplanan paraları kızların eğitimine harç ediyorlardı.¹⁷⁹ Tüm çabalarını Müslüman kadınların eğitim ve kültür seviyesini yükseltmeye harç eyleyen kadınlar, aynı zamanda

¹⁷⁴Qasımova, s.853, 854

¹⁷⁵Qahramanova, s.48

¹⁷⁶Kurat, s.390

¹⁷⁷Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, s. 64

¹⁷⁸Qahramanova, s.49

¹⁷⁹Qasımova, s.855

savaşta yaralananlara, yoksul ve kimsesizlere yardım eden kuruluşların yanında kadın kulüpleri oluşturmuşlar, “Çocuk Hastanesi” ve “Kafkasya Veremle Mücadele Cemiyeti” gibi çok yönlü faaliyetlerde hizmetler verilmiştir. Tüm tabakadan kadınların iştirakiyle Bakü Müslüman Kadın Cemiyeti oldukça başarılı işlere imza atarak amacını fazlasıyla ifa etmiştir.¹⁸⁰

2.8.2. Basın Yayın Alanında Kadınların Faaliyetleri

1905 manifestosunun tanıdığı söz söyleme özgürlüğü kendisini en çok basın yayın faaliyetlerinde göstermiştir. Kadın gazetecilerin ilk temsilcileri olan Nabat Nerimanova, Şefika Efendizade, Hatice Alibeyova vs. isimler başta makale ve hikâyelerini, Debistan, Mektep, Açık Söz gibi gazete ve dergilerde yayınlarken, ilk kadın gazetesi Işık'ın (1911-1912) Bakü'de yayına başlamasıyla kadınların etkinlik alanları çok daha fazla genişlemiştir.¹⁸¹ Kapağında kullanılan *güneş ve çocuğunun elinden tutmuş güneşi işaret eden bir anne* amblemi ile ilk yayına başlayan Işık, Azerbaycan matbuatında çok özel bir yere sahiptir.¹⁸² Hatice Hanım Alibeyova tarafından yönetilen derginin tüm yazarlarının kadınlardan oluşması ise Azerbaycanlı kadınların basında ne ölçüde ileri olduğunun bir delili mahiyetindedir. Şefika Hanım Gaspıralı'nın neşrettiği “Âlem-i Nisvan” dergisinden sonra (1906-1910) Türk dünyasında neşr olunan ikinci kadın dergisi olan Işık'ın ünü Azerbaycan ve Kafkas hudutlarının dışında Kırım, Kuzey Rusya, Volga boyu, Türkistan, İran hatta Türkiye sınırlarını aşmıştır. Gazeteci Hasan Sabri Ayvazov'un İstanbul'dan ve Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Kiev'den Hatice Hanıma gönderdikleri tebrik mektuplarından da bu durum anlaşılmaktadır:

“Hasan Sabri Ayvazov, İstanbul

İsmetli manevi hemşirem Hatice Hanım! Tahtı idarenizde intişara başlayan Işık'ın ziyası dağları, obaları, denizleri aşarak ta İstanbul'a kadar aks edip buradaki hemşirelerinizi de ışıkladıyor! Muhterem “Işık'ın ilk nüshası her nasılsa elime geçti. Nazar-i mütaliden geçirdim. Mündericatını çok iyi

¹⁸⁰Qahramanova, “XIX. Sonu XX. Asrın Başlarında Kadın Meselesi Azerbaycan Ziyahılarının Gözüyle”, s.49

¹⁸¹Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Cilt. 5, s. 189, 190

¹⁸² Sabir Genceli, “Ekinci Gazetesinin Ananeleri ve Azerbaycan Kadın Matbuatı”, *Respublika Gazetesi*, 3 Temmuz 2015, <http://www.respublica-news.az/index.php/dig-r-x-b-rl-r/dig-r-x-b-rl-r/item/9388-aeinchi-gazetinin-aenaenaelaeri-vae-azerbaydzan-gadin-maetbuatl> (17 Temmuz 2017)

*bildim. Haysiyeti Milliye ile matbu olan makaleleriniz bana yeniden ümit verdi, kurumaya yüz tutmuş ümit membalarım yine tazelendi...*¹⁸³

“Yusuf Vezir Çemenzeminli, Kiev

*Kadınlarımızın zulmet içinde yaşadığı bir zamanda onlar için üstlendiğiniz gazete neşri büyük ve mukaddes bir vazifedir. Bu büyük vazifeyi gereğince ifa edip maksada nail olmak da çok hüner, çok cesaret ister.*¹⁸⁴

Mektuplardan da anlaşıldığı üzere bu dönemde kadınların gazete ve dergi çıkarmasının, cesaret işi olduğunun vurgulanması, hâlâ büyük rahatsızlıkların var olduğunu göstermektedir. Ancak ülkenin her köşesinden kadınlar tarafından Işık’a gelen tebrik mektupları, bir taraftan dergiyi yayınlayan kadınlara cesaret ve güç verirken, diğer taraftan da geniş bir aydın kitlenin var olduğunu ortaya koyuyordu. Kadın haklarının tüm yönleriyle ele alındığı dergide *Asya Ahundzade, Sona Ahundova, Zehra Hümmet, Nigar Osmanpaşazade* gibi otuza yakın önemli ismin imzasının olduğu yazılarda kadınlar daima eğitime vurgu yapmışlardır. Derginin yazarlarından Münevver Hanım Alihanova, kadınların ittifakla hareket etmesinin ve örgütlenmenin önemini açıklayan bir makaleyle hemcinslerine seslenerek, bir nevi birlik çağrısında bulunmuştur:

*“Kadınları cehaletten ilim, medeniyet çıkaracaktır ve bize ilimle birlikte azatlıkta lazımdır. Eğer biz kendi haklarımıza sahip olmak istiyorsak, lazım ve vacip olan odur ki gayret ederek ciddi bir surette müttefik olup, kendi emel ve arzularımızı kendi akıl ve ferasetimizin faydaları ile ele geçirmeliyiz. Hepimiz tüm becerilerimizi ortaya koyup, kendi yaralarımıza kendimiz merhem olabiliriz. Şunu da bilmeliyiz ki, tek elden ses çıkmaz, her ihtimalde birlik ve ittifak büyük rol oynar.”*¹⁸⁵

Yayın hayatı iki yıl gibi kısa sürede sonlanmış olsa da, Işık’ın Azerbaycanlı kadınları bütünleştirmede ve farkındalık oluşturmadaki yeri yadsınamazdır. Dönemin kitle iletişim aracı olan basın yayın faaliyetlerinin, her alanda olduğu gibi Rusya Müslüman kadınlarının hangi bölgede olursa olsun örgütlenmesinde de oldukça olumlu sonuçlar vermiştir.

¹⁸³Nazif Qahramanlı, “Hasan Sabri Ayvazov’ un Hatice Hanım Alibeyova’ ya Bir Mektubu”, *Azerbaycan’da Kadın Meselesi*, Azerbaycan Neşriyat, Bakü, 2006,s. 115

¹⁸⁴ Genceli, “Ekinci Gazetesinin Ananeleri ve Azerbaycan Kadın Matbuatı”

¹⁸⁵Genceli, “Ekinci Gazetesinin Ananeleri ve Azerbaycan Kadın Matbuatı”

2.8.3. Kadınların Siyasi Arenada Yer Almaları

II. Nikola'nın 1905 Ekim manifestosundan sonra Bakü Duma'sında "*Azat halkın Çarı*" olarak tanımlanması siyasi otoritesini ne ölçüde yitirdiğini kanıtlar niteliktedir.¹⁸⁶ Otorite boşluğunu milli ve manevi temsilleriyle doldurmak amacıyla Rusya Müslümanları "*İttifak-ı Müslimin*" partisi etrafında örgütlenmişlerdir.¹⁸⁷ Ali Merdan Topcubaşı'nın önderliğinde, ittifakın ideologlarının Duma'ya sundukları talepler, milli-medeni muhtariyet, ana dilde mekteplerin açılması, milli dilde gazete, dergilerin neşri ve kadınların hukuk birliğini içeriyordu.¹⁸⁸ Böylelikle 22 Ağustos 1906 yılında tasdik olunan nizamnamenin gereğince faaliyete başlayan Nicat Cemiyeti önderliğinde *Perihan Qasımova, Hatice Alibeyova, Süreyya Ahundova, Halime Ahundova, Şefika Efendiyeva, Rahale Hacıbababeyova, Emine Efendiyeva, Sara Hanım Vezirova, Qeripsultan Hanım Hanlarova, Saltanat Hanım Emircanova* gibi isimlerden oluşan Azerbaycanlı aydın kadınlar da siyasette yerlerini almışlardır.¹⁸⁹ Müslüman halklar, manifestodan sonra resmi veya gayri resmi birtakım kurultay gerçekleştirilerek yeni düzende yerlerini sağlamlaştıracak siyasi ve hukuki taleplerde bulunmuşlardır. Azerbaycan'ın aydın siyasetçileri, kadın meselesi halledilmeden içtimai ilerleme kaydedemeyeceklerine inandıkları için 1907 yılında 35 Müslüman milletvekilin yer aldığı, toprak meselesi, medeni ve siyasi ihtiyaçlarının giderilmesinin talep edildiği Duma'da¹⁹⁰ Müslüman Fraksiyonun Başkanı Halil Bey Hasmemmedov, Müslüman kadınlara seçme hakkı tanınmasına yönelik kanun maddesi teklifinde bulunmuştur.¹⁹¹ Böylece kadınların hukuk birliği Tüm Rusya Müslümanları kurultayında kabul gördüğü gibi, Devlet Duma'sında da talep edilmiştir. Ancak çarın emriyle kapatılan III. Duma'yla Müslümanların tüm diğer talepleri gibi kadınların seçme hukuku da rafa kaldırılmıştır.¹⁹² Fakat 1911 yılında Mehmet Emin Rasulzade'nin önderliğinde kurulan Müsavat Partisi'nin programında kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınmasını

¹⁸⁶Dilara Seyidzade, *Azerbaycan XX. Asrın Evvellerinde Müstakiliyle Aparan Yollar*, Bakü, 1998, Baskı, 1,s.82

¹⁸⁷Devlet, s.136

¹⁸⁸Seyidzade, s. 46-47

¹⁸⁹Mais Emrahov, *XX. Asırda Azerbaycanda Milli Azatlık Hareketi*, Bakü: ADPU Neşriyat, 2009, s.81

¹⁹⁰Devlet, s.150

¹⁹¹Qasımova, s.856

¹⁹²Devlet, s.150

öngören beyannameye göre, Azerbaycan siyasilerinin kadınları aktif siyasete yöreklendirdikleri aşıkârdı.¹⁹³ Öyle ki kadınlar, haklarının ihlal edilmesine karşı çar yönetimini hedef alan birtakım gösterilerde bulunmaya bile başlamışlardır. 1914'te Bakü'nün Sabuncu kasabasında sosyal ve siyasal hak talebinde bulunan 300 kadın işçi grubunun gösteride bulunması ve devamında Balahanı, Ramana, Razin kasabalarında yapılan mitingler, çarlığa karşı teşkilatlanan Azerbaycanlı kadınların, haklarını talep etmekteki ciddiyetini ortaya koymaktadır.¹⁹⁴ Bundan böyle kadın hareketleri yalnız ülke dâhilinde kalmayıp, diğer Rusya Müslüman topluluğundaki kadınlarla örgütlenerek siyasi bir sonuç almaya yönelik, çok daha geniş çaplı yapılmaya başlanmıştır. 1917 Bolşevik ihtilaliyle Çarlık rejimi son bulunca, Rusya'daki Türk toplulukların liderleri, farklı siyasi görüşlere sahip olmaları nedeniyle birlik yapmak yerine müstakil olarak yapılanmaya gitmişlerdir. Ancak kadınlar tam tersine hareket ederek, hangi siyasi düşüncede olurlarsa olsunlar, tek merkezde örgütlenmeyi tercih etmişlerdir.¹⁹⁵ Bunun sebebi belli ki, Çar istibdatı hükmünü yiterse de, kadınların hukuksal haklarını tanımayan bazı gerici din hadimlerine karşı birlik olmanın zaruretinden dolayıydı. Nitekim 1917'de Bakü'de gerçekleştirilen I. Kafkasya Müslümanları Kurultayı'na konuşmacı olarak katılan Ş. Efendizade ve S. Talışhanova, konuşma yapmak için kürsüye çıktıklarında, kadınların erkekler karşısına çıkıp konuşma yapmalarının şeriat kurallarına zıt olduğu gerekçesiyle Bakü kadısı tarafından şiddetle eleştirilmişlerdir.¹⁹⁶ Fakat kadınlar için bu hamleler artık hiçbir caydırıcı mahiyet taşımamaktadır. Aralarında doktor, mühendis, öğretmen, dava vekili vs. değişik meslek gruplarından 400'den fazla kadın delegenin katılımıyla 24-27 Nisan tarihlerinde Kazan'da gerçekleştirilen "I. Rusya Müslimeleri Kongresi" ve kongrede alınan radikal kararlar kadınların gücünü ortaya koymaktadır.¹⁹⁷ Rusya Müslümanlarının geleceğinin belirlendiği, 1-11 Mayıs 1917 tarihleri arasında Moskova'da gerçekleştirilen Umumi Rusya Müslümanları Kurultayının en dikkate şayan yönü ise; 112 kadın delegenin

¹⁹³Devlet, s. 171

¹⁹⁴Rana Mirzazade, "Azerbaycanda Kadın Hareketi", *Azerbaycan'da Kadın Meselesi*, Azerbaycan Neşriyat, Bakü, 2006, s.59

¹⁹⁵Hablemitoğlu, "İsmail Bey Gaspıralı ve Kadın Hareketi" s. 75

¹⁹⁶Mirzazade, s.60

¹⁹⁷Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri(1905-1917)*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Baskı, 2004, s.158

iştiraki, kurultay Başkanlık Divanına seçilen 12 kişiden birinin Selime Yakupova isimli bir kadın delegenin olması ve “Hatun Kız Meselesi Seksiyonu” oluşturulması olmuştur.¹⁹⁸ Moskova kurultayı oldukça tartışmalı bir ortamda geçmesine rağmen, Kazan’da yapılan Kadınlar Kurultayı’nın aldığı kararlar Musa Carullah Bigi ve Âlimcan Barudi gibi ileri görüşlü Cedidci âlimlerin de gayretleri neticesinde aynen kabul edilmiştir.¹⁹⁹ Kurultayda kabul edilen kararlara bakıldığında kadınların nasıl bir ütopyayı başardıkları çok daha iyi anlaşılmaktadır:

“I. Bölüm

1.Şeriate göre kadınla erkek eşittir.

2.Kadınların siyasi ve içtima işlere karışması şeriat nazarında hukuka uygundur. Bundan dolayı kadınların seçim işlerine karışmaları şeriat gereğince mümkündür.

3.Kadınlar için hicap yani yüzlerini kapayarak dolaşmak şeriatta yoktur.

II. Bölüm

Ancak kadınları eşit haklara sahip olan milletler güçlüdür. Kadınlar kurucu meclis seçimlerine katılmalı ve seçme-seçilme hakkına sahip olmalı.

III. Bölüm

Kurucu meclis seçimleri yapılırken, halkın yarısını teşkil eden kadınların oylarının kaybolmaması için seçime katılma zorunluluğu getirilsin ve kadınlara oylama için ayrı kabinler verilsin.

IV. Bölüm

Nikâh kıyılırken eşlerin rızasının alınmaması, ailede birtakım huzursuzluklara sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla huzursuz ortamda yetişen çocuklar sağlıklı gelişemeyeceğinden nikâh kız ve erkeğin karşılıklı rızasıyla kıyılmalıdır.

V. Bölüm

Ailede ortaya çıkan anlaşmazlıklarda kadınların ayrılmak istemesine rağmen, kadınlara boşanma hakkı tanınmaması, kadını bitmez bir sıkıntıya sokmaktadır. Bu durum çocukların terbiye ve sosyal gelişimini de

¹⁹⁸Ibrahim Maraş, İdil-Ural Türklerinde Cedidcilik (Yenilikçilik) Hareketi (1850-1917), (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE) Felsefe ve Din Bilimleri (İslam Felsefesi) Ana Bilim Dalı, Ankara, 2002, s. 219

¹⁹⁹Devlet, s. 325

etkilediğinden, kurultay kararıyla gerek kadınların hukuku, gerekse gelecek nesillerin terbiyesi için kadınlara da boşanma hakkı tanınmıştır. Beğenmediği takdirde kadının da kendi isteğiyle kocasından boşana bileceğine dair nikâh defterine kayıt düşülsün.

VI. Bölüm

Kafkasya, Türkistan ve Kazakistan'da 11-12 yaşlarında kız çocuklarının evlendirilme âdeti var. Çocuk yaşta evlendirilmeleri kızların sağlığını tehlikeye soktuğu için zamansız ölümlere sebebiyet vermektedir. Bu durum anne ve bebek sağlığı açısından oldukça tehlike arz ettiğinden kurultay, 16 yaşından küçük kızlara nikâh kıyılmamasına yönelik kararı kabul etmiştir.

VII. Bölüm

Nikâhtan önce kız ve erkeğin herhangi bir bulaşıcı hastalığı olup olmadığını ispatlayan doktor raporu olmalıdır.

VIII. Bölüm

Erkeklerin birinci eşlerinin üzerine ikinci eş almalarının normal karşılanması ve birinci eşlerin çoğu zaman sebepsiz bırakılması âdeti, kadınların suiistimaline sebep olduğundan, nikâhtan önce erkeklerin ikinci bir eş almayacağına dair yazı alması kurultay kararınca kabul edilmiştir. Eğer herhangi bir sepetten ötürü ikinci bir eş alınırsa da önceki eşinden boşanıp nafaka vermesi gerekmektedir.

IX. Bölüm

Kazakistan'da kızlar evlendirilirken alınan kalın "başlık parası" mehir'den farklı bir nesne olup kızların babaları tarafından satıldığı bir olgudur. Bu nedenle kurultay Kazak kızlarının haklarını güvence altına almak için, kız babalarının başlık alma âdetini kısıtlamaktadır.

X. Bölüm

Çeşitli talihsizliklerden ötürü fuhuşhane bataklığına saplanmış kadınlar, bu durumdan kurtulmak isteseler de bu batakhanelerin birtakım geçerli kuralları kadınları, ömür boyu buldukları koşula mahkûm etmekte. Bu nedenle fuhuş ve fuhuşhaneler hakkında kanunlar oluşturulsun.

XI. Bölüm

1. Vatandaşlık ve siyasi haklarda, kadınlar erkeklerle eşit haklara sahip olsunlar.

2. İnsanlığa ve adalete aykırı olan, taaddüt-i zevcat yani çok eşlilik kesin şekilde ortadan kaldırılsın."

Kurultayda bu on maddelik karar aynen kabul edildi ve sonrasında Hatun-Kız Seksiyonu sözcüsü Fatma Tutaş Kulahmetova, ikinci maddedeki “*kanun bilen*” sözünün kaldırılmasını önerdi. Teklif Fatma Tutaş’ın bu önerisini de kabul etti ve önceki on maddeye bir madde daha eklenerek on bir maddelik kadın hukukunu belirleyen maddeler 9 Mayıs’ta kurultayda onaylandı.²⁰⁰ Kurultaya katılanların çoğunluğunun onayıyla kabul edilen karara, sonraki gün gerçekleştirilen toplantıda alınan kararın ikisinin şeriatı aykırı olduğu gerekçe gösterilerek karşı çıkmış ve 191 imzalı tahrir sunulmuş, ardından Kırım Mahkeme-i Şeriyye üyeleri ve Türkistan temsilcileri de kararı protesto etmişlerdir.²⁰¹ İtiraz edilen iki madde ise; kadınlara siyasi ve sosyal hususta eşit haklar tanınması ve taaddüt-i zevcatın yasaklanmasını içermekte idi. Bu iki maddeye itiraz eden muhalifler, şu düzeltmeleri önermişlerdir: “*Şeriatın sınırladığı hakların dışında kalan her sosyal ve siyasi haklarda kadın erkekle eşittir ve taaddüt-i zevcat hususundaki suiistimal bitirilsin*”.²⁰² Ancak muhalefet şerhine rağmen kararlar kabul edilmiş, hatta 11 Mayıs’ta yapılan İç Rusya, Sibirya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi seçimlerinde kadılık makamına getirilen altı kişiden biri İslam tarihinin ilk kadın kadısı Muhlise Bubi olmuştur. Müslüman kadın hareketinin, zirveye yükseldiği ve kadın erkek eşitliğinin somutlaştırıldığı isim olan Muhlise Bubi bu göreve birçok kez seçilecektir.²⁰³ Muhlise Bubi’nin bu göreve seçilmesi kadimci duruşa karşı yapılmış en büyük darbe niteliğindedir. Bundan böyle kadınlar erkeklerle birlikte tüm aktif siyasette yerlerini almışlardır. “*Akmescit Kongresi, I. Ufa Vilayeti Müslüman Kongresi, II. Umum Rusya Müslümanları Kongresi, I. Rusya Müslüman Askeri Kongresi, Din Uleması Kongresi*” gibi nitelikli siyasi kongreler, kadınların katılmış olduğu kongrelerden yalnızca birkaçıdır.²⁰⁴ Umum Rusya Müslümanlarının kadınlar hususunda aldıkları olumlu kararların en somut icrası ise şüphesiz, 28 Mayıs 1918’te kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kadınlara tanıdığı haklar olmuştur. Dönemin önemli siyasetçilerinden Mirza Bala Mehmetzade, Azerbaycanlı kadınların aktif siyasi katılımlarını şu sözlerle ifade etmiştir:

²⁰⁰Hablemitoğlu, *Çarlık Rusya’sında Türk Kongreleri(1905-1917)*, s. 179-182

²⁰¹Devlet, s. 326

²⁰²Maraş, s. 220-222

²⁰³Devlet, s 322

²⁰⁴Hablemitoğlu, “İsmail Bey Gaspiralı ve Kadın Hareketi” s. 82

*“Azerbaycan’da Şûrayı Milli seçimlerinde Azeri Türk kadınları, erkekler kadar bir rüşt ve kabiliyet alameti göstermişlerdir. Demokratik seçimlerde erkeklerle beraber iştirak etmekle memleketin mukadderatında büyük rol oynamışlardır... Milli Müsavat Halk Partisi, kadın hak ve hukukunu mühim bir umde olarak kendi programına dâhil etmiştir. Bu partinin azaları meyanında erkeklerle beraber kadınlar da mevcuttur”.*²⁰⁵

Azerbaycanlı kadınların sosyal hayata iştirakini sağlayan tüm bu yeniliklerin, mükemmel şekilde işlediğini iddia etmemize olanak yoktur. Çünkü eski zihniyetin değiştirilmesi zamanla oluşacak bir olgudur. Ancak Azerbaycan kadınının özgürleşmesinin ve modern Azerbaycan kadın tipini ortaya çıkaran dönüm noktasının, tamamen fedakâr Azerbaycanlı aydınların yılmak bilmeyen hizmetleri neticesinde olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz.

²⁰⁵Mehmetzade, s. XV

BÖLÜM 3: MODERN AZERBAYCAN KADINI

3.1. Azerbaycan Milli Devletinin Kurulması ve Devlet Organlarının Millileştirilmesi

1917 Ekim ihtilaliyle Rusya imparatorluğunun sonu gelmiş ve ihtilal sonrası işbaşına gecen “Geçici Hükümet” in 20 Mart 1917’de bütün vatandaşlara eşitlik sağlayan kararnamesi gereğince, Rusya Türklerinin politik faaliyetleri hız kazanmıştır.²⁰⁶ İhtilalin meydana getirdiği hürriyet havası, Azerbaycan’ın XX. yüzyıla ulusal bağımsızlığını kazanmış, milli bir devlet olarak girmesiyle sonuçlanmıştır. Milli devletin kuruluşunu, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin ilk Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Rasulzade, “Cumhuriyetin milli kültür temeline dayanması ve milli demokratik Türk Devletçiliği esasları üzerine kurulması nedeniyle, Azerbaycan ilk Türk Devleti ve ilk Müslüman Cumhuriyeti’dir.” görüşüyle dile getirmiştir.²⁰⁷ Yine Rasulzade: “Rusya idaresindeki Müslümanlara Türk dedirtmek bugün kazanılmış bir davadır.”²⁰⁸ diyerek unutturulmaya çalışılmış bir kimliğin yeniden inşasını vurgulamaktadır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Türk milli kimliğinin oluşması ve benimsenen yeni rejim bakımından yalnız Azerbaycan tarihi değil, tüm İslam ve Genel Türk Tarihi açısından da büyük önem arz etmektedir.

Azerbaycan Devleti, kurulduğunu ilan ettikten sonra, hızlı bir şekilde kurumsallaşmasını da tamamlayarak, yeni bir toplum yapısı meydana getirecek temel argümanları başarılı şekilde uygulamıştır. Bunun için, milli sınırlar belirlendikten sonra, devlet organlarının tamamının millileştirilmesini kolaylaştıracak olan milli eğitim siyasetine öncelik verilmiştir. Hükümet ilk olarak 27 Haziran 1918 tarihli “Devlet dilinin Türk dili” olması kararını yürürlüğe koymakla işe başladı. 24 Ağustos 1918 tarihinde alınan “Halk Eğitimi Hakkında” adlı bir yasayla ilk, orta ve yüksekokullarda eğitimin Türkçe yapılmasına karar verildi. Eğitim Bakanlığı bünyesinde oluşturulan bir komisyonla okullarda *Türk Tarihi*, *Türk Coğrafyası*, *Türk Dili* ve *Türk Edebiyatı* derslerine müfredatta daha fazla zaman ayrıldı. Bu müfredatta dikkat çeken nokta, “Belli bir coğrafyada aynı devlet çatısı altında yaşayan bir halkın tarihi değil, dil ve

²⁰⁶Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, s. 307

²⁰⁷Mehmetov, Türk Kafka’sında Siyasi ve Etnik Yapı, s. 587

²⁰⁸Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1. Baskı, 2006, s. 133

kültür birliğine sahip olan, Asya'nın geniş arazisine yayılmış bütün bir Türk milletinin tarihine" yönelik genel bir Türk anlayışının hâkim olmasıydı.²⁰⁹

26 Aralık 1919'da Bakü Devlet Darülfünun'u (üniversite) kuruldu. Bakü Devlet Darülfünunu'nda oluşturulan "*Müslüman Doğuyu Araştırma Cemiyeti*" Türk tarihi ve kültürünün öğrenilmesi ve öğretilmesi vazifesini yerine getirmekteydi. Bu doğrultuda, Azerbaycan'ın tarihi, ekonomisi, coğrafya, konularını içeren birçok ilmi eser meydana getirilmiş; Rusça, İngilizce ve Fransızca dillerinde Azerbaycan'ı tanıtan broşürler basılmıştır.²¹⁰

Gori Öğretmen Evi Tiflis'ten Kazak'a taşınmış, 1918-1919 yılları arasında da Gence Muallimler Okulu millileştirilmiştir. Bakü'de Darülmualimin ve Darülmualimat, Şeki, Zakatala, Ağdam, Şuşa şehirlerinde birer Darülmualimin açılmıştır. Eğitim alanında yapılan bir diğer önemli çalışma bir nevi açıköğretim okulları niteliğinde olan, okur-yazar olmayan halka yönelik oluşturulan eğitim kurslarıdır. Başlıca amacı devlet memurlarının Türkçe okur-yazar olmalarını sağlayan kurslar kadın ve erkeklere özel olarak yapılmakta idi.²¹¹

Dünya siyasetinde uzman milli kadroların oluşturulması gereğince, Türkiye ve Avrupa üniversitelerine öğrenciler gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu amaca yönelik 1 Eylül 1919'dan itibaren, Azerbaycan'dan İstanbul'un çeşitli eğitim kurumlarında eğitim alması için gönderilen 50 burslu öğrencinin neredeyse tamamı Nisan 1920 Sovyet işgalinden sonra vatanlarına dönememişlerdir.²¹²

Hükümet 23 Ağustos 1919'da aldığı bir kararla "*Rusya'nın koloni siyasetine hak kazandırdığı ve Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşı olması*" nedeninden ötürü *Rus Tarihi ve Coğrafya* derslerinin okutulmasını yasakladı.²¹³ Ardından Eğitim Bakanlığı Aziz Nina ve Mariya Kız okullarının millileştirilmesine karar verdi. Milli Hükümetin bu

²⁰⁹Süleymanlı, s. 133, 134

²¹⁰Azerbaycan Tarihi, Cilt.5, s. 397, 398

²¹¹Azerbaycan Tarihi, Cilt.5, s.396

²¹²Mehmetov, s. 593

²¹³Fuat Hacısalıhoğlu, "Azerbaycan'da Tarihçilik", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2012), s. 83

radikal kararları gayrimüslim tebaa tarafından tepkiyle karşılanırsa da hükümet geri adım atmamıştır.²¹⁴

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, çağın öngördüğü tüm gerekleri en iyi şekilde özümseyip, modern anlamda bir ulus devlet modeli meydana getirmiştir. Millileşme yönünde yapılan icraatlar yalnız devlet kademelerinde sınırlı kalmayıp, başarılı bir politikayla halkın da sosyal, kültürel, idari ve siyasi anlamda meydana gelen yapısal değişiklikleri özümsemesi sağlanmıştır. İki yıl gibi çok kısa bir sürede milli devlet anlayışını ülkenin tüm katmanlarına benimseten Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, diğer Türk İslam Devletlerine de örnek model teşkil etmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin benimsediği modern demokrasi anlayışı, Sovyet rejimi tarafından şiddet kullanmak suretiyle ancak 25 yılda ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.²¹⁵

3.1.1. Azerbaycan Milli Devletinin Kadınlara Yönelik Politikası

Modern yönetim şekillerinde kadınların sosyal ve politik hayata katılımları çok önem arz eden bir unsurdur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Rasulzade, *“Kadın bir milletin önemli bir kısmını teşkil eder. O, aciz, hukuksuz ve marifetsiz olursa, milletin yarısı hasta ve felçli demektir”*.²¹⁶ diye ifade ederek, kadınların demokratikleşme sürecinde sosyal ve siyasi hayata katılımlarının önemini vurgulamıştır. Rasulzade, kadınlara siyasi eşitliğin tanınmasını Müsavat'ın ilk kurultayında kabul etmiş; *“Kadınları, erkekli seçimlere iştirak etmeli, kendi işlerimizin yetkilerini kendi elimize almamız”*.²¹⁷ sözleriyle daha milli istiklal döneminde kadınlara siyasi sorumluluklar yüklemiştir.

Azerbaycan Parlamentosu, istiklal beyannamesini ilan ettikten hemen sonra ülkenin demokratikleşmesi adına bir dizi kanunlar kabul etmiştir. 21 Temmuz 1919'da *“Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Müessisler Meclisine Seçimler Hakkında Esasname”* Parlamento tarafından kabul edilmiştir. Esasname gereğince, kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınmasıyla, kadınların sosyal eşitliği kanunlaştırılmıştır.

²¹⁴Süleymanlı, s. 135, 136

²¹⁵Mehmetov, s. 598

²¹⁶Faik Aliekberov, “Mehmet Emin Rasulzade'nin Görüşlerinde Kadına Münasebet”, *Azerbaycan'da Kadın Meselesi*, Azerbaycan Neşriyat, Bakü, 2006, s. 202

²¹⁷Yagublu, s. 281

Parlamentoda, “İşçi Meselesi” hususunda alınan kararlar kadın ve erkeğin her alanda hukuk birliği temin edilmiştir. Kabul edilen maddelerde kadınlara yönelik geniş hakların yer aldığını müşahade etmekteyiz:

- “ 1. 8 saatlik iş günü, haftada bir gün tatil
2. 16 yaşından küçük okul çağında çocukların hiçbir şekilde çalıştırılmaması
3. 16 ila 18 yaş aralığında olan gençlerin 6 saatten fazla çalıştırılmamasına
4. Kadınların sıhhat ve vücutlarına zararlı işlerde çalıştırılmamasına
5. Hamile olan işçi kadınların, doğumdan 4 hafta önce 6 hafta sonrasına kadar çalıştırılmamasına ve bu süre zarfında ücretinin tam olarak ödenmesine
6. Kadınların çalıştığı işyerlerinde, fabrikalarda, süt çağındaki bebekler için bakım evlerinin tesis edilmesine.

Bu kanunlara uymayan iş sahiplerinin cinayetle mesul tutulacağına hüküm verilecektir. Parlamentonun bu kararı, dini, ırkı ne olursa olsun tüm Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşı olan herkese eşit sağlanacaktır.”²¹⁸

Azerbaycan kadınlarının eğitim ve kültür seviyesini yükseltmek adına çok önemli icatlarda bulunulmuştur. Devletin eğitime yönelik tüm icraatlarından eşit faydalanan kızlara, yüksek tahsil alabilmeleri için yurtdışında burslu eğitim hakkı tanınmıştır. Bunda milli burjuvanın da katkıları yadsınamaz.²¹⁹ Kadınlara özel olarak oluşturulan kurslarda okuryazarlığın yanı sıra, Türk Tarihi, Türk Edebiyatı, Türk coğrafyası gibi kültürel eğitim ve teknik konularda eğitim imkânları oluşturulmuştur.²²⁰ Hükümet, eğitim ve kültürel aktivasyon içinde olan cemiyetlere de destek sağlamıştır. Bakü kamu kursları ve “*Halk Eğlenceleri*” cemiyeti, “*Maariflenmiş Emekçi Müslüman Kadınlar*” cemiyeti gibi kuruluşlarla ortak hareket ederek, kadınların modern eğitim kurumları, okuryazarlığın yaygınlaştırılması gibi faaliyetlerde bulunulmuştur. Daha sonra “*Bakü Şehri Medeni-maarif Müesseseleri İttifakı Nizamnamesi*” hükümetin onayına sunulmuştur. Nizamnamede, “*Cemiyetin maksadı Bakü halkının medeni seviyesini*

²¹⁸Mirzazade, s. 61

²¹⁹Rajova, s. 74

²²⁰Mehmetov, s. 594

yükseltmek maksadıyla şehrin bütün medeni kuvvetlerini birleştirmekten ibarettir” ibaresi yer almaktaydı. Milli hükümet döneminde Bakü’de “*Ahali İttifakı*”, “*Talebeler İttifakı*”, “*Müslüman Talebeleri İttifakı*” gibi milli ve milli azatlığa mahsus medeni-maarif cemiyetleri mühim faaliyetler göstermiştir. Bu cemiyetler açılmakta olan devlet üniversitesine de önemli miktarda mali yardımlarda bulunmuşlardır.²²¹ Böylece kadınların sosyal ve siyasi hayata entegrasyonu milli hükümetin sayesinde yasallaşmıştır.

3.1.2. Milli Hükümetin Ortadan Kaldırılması Ve Kadın Haklarının Zarara Uğraması

Jeoekonomik ve jeopolitik stratejisi Azerbaycan’ı daima bir çekim merkezi yapmıştır. Nitekim Bakü’nün Rusya açısından ekonomik önemini V. İ. Lenin, “petrol, elektrik ve enerji kaynağı” olarak nitelemekteydi. Azerbaycan’ın bağımsızlığından oldukça rahatsız olan Bolşevikler, yaptıkları yayınlarda da özerklik olgusunu;

*“ Azerbaycan’ın özerkliği Türk burjuvazisinin özerkliğidir. Bu özerklik ile ne Rus burjuvazisi ne de Rus demokrasisi bağdaşabilir. Azerbaycan’ın özerkliğini isteyen Müsavatçılar onun yalnız harabe halini ellerinde bulabilirler.”*²²²

sözleriyle ifade etmişlerdir. Bundan dolayı 27/28 Nisan 1920 tarihinde Doğunun ilk demokratik cumhuriyeti, Bolşeviklerin Bakü’yü işgaliyle son bulmuş ve doğal olarak milli hükümetin başlattığı demokratikleşme ve millileşme faaliyetleri de durdurulmuştur. İşgalden sonra kadınların hareket alanı sınırlandırılmış ve başlattıkları faaliyetler de son bulmuştur. Sovyet Rusya hâkimiyetini tesis ettikten sonra, başta milli hükümetin üyeleri, yüksek vazifeli devlet memurları, bağımsızlık yanlısı aydınlar, sanayi ve ticaret burjuvazisi olmak üzere ülke ekonomisinde ve sosyal hayatında yaptırımını olan pek çok Azerbaycanlı, bir daha dönmek üzere yurtdışına sürülmüş, ülkede kalanlar ise ağır şartlar altında yaşamak zorunda bırakılmıştır.²²³ Eğitim için yurtdışında olanlar bile bir daha Azerbaycan’a dönememişlerdir.²²⁴ Sovyet yönetiminin

²²¹Azerbaycan Tarihi, Cilt.5, s. 409

²²²Vasif Qafarov, “Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya’nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu”, *Akademik Bakış*, Cilt.2, Sayı. 3, Kış, 2008, s. 145

²²³Emrahov, s. 217, 218

²²⁴Mehmetov, s. 593

merkezileştirme ve totaliter siyaseti bilhassa kadınları zarara uğratmıştır. Sosyalleştirme adı altında kadının emeğini kullanmak için fabrika, sovhoz, kolhozlar vs. ile kadınlar takatının üstünde işleri yapmaya bir nevi mecbur edilmiştir. Kadın hukuku kadının borcu ve vazifesine çevrilerek geçim borcu, analık borcu, vatandaşlık borcu, belediye hizmetleri borcu olmak üzere kadınlar, hem evde hem de işte ağır yükümlülükler altına sokulmuştur. Hatta Komünist Partinin kadın kanadı ve bütün kadın gazeteleri, Ali Bayramov kulübü gibi ünlü kadın teşkilatları dahi lav edilmiş ve kadınların siyasette oynadığı rol komünist parti ve hükümette temsil olunmakla sınırlandırılmıştır.²²⁵ Bütün halklara, milletlere ve topluluklara eşitlik ve özgürlük tanınacağı vaadiyle ortaya çıkan Bolşevikler, yalnız kendisine tehdit gördüğü insanları değil, kültür abideleri, değerli el yazmaları, arşivler, kütüphaneleri yok etmiş, saz, tar, keman gibi milli çalgılar “geriliği simgeliyor” gerekçesiyle yasaklamıştır.²²⁶

3.2. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Döneminde Kadınların Sosyal ve Siyasi Hayata Katılımlarında Kadın Kulüplerinin Rolü

Nisan 1920 ihtilaliyle yönetimi devralan Bolşevikler, Azerbaycan’da yeni bir toplumsal kimlik inşa etmek için köklü reformlara girişmişlerdir. Bolşeviklerin üzerinde yoğunlaştığı alanlar özellikle kültür ve eğitim hususunda olmuştur.

*“Yeni oluşturulmak istenen toplumun kültürel yaşamında önemli alanlar olan eğitim, bilim, edebiyat, güzel sanatlar, bir kural olarak parti, devlet yönetiminin gözetiminde yürütülmekte, sosyal devrimin bütün alanlarında komünist ideoloji uygulamaya konulmalı ve Sovyet iktidarının başlıca amacına dönüştürülmeliydi”.*²²⁷

Nüfusun yarısından fazlasını oluşturan kadınlar, komünist rejimin hayata geçirilmesinde büyük önem arz etmekteydi. Bundan dolayı Bolşevik yönetim kadın ve kızlara yönelik başlattığı “kadın harekâtı” kampanyasıyla kadınları komünist ideolojinin öncü isimleri haline getirmeyi amaçlamıştır. Bunu Nisan 1920 yılında Moskova’da düzenlenen “Genel Rusya Meşveretinde” alınan kararda şu şekilde duyurmuştur:

²²⁵Mirzazade, s. 64, 65

²²⁶Süleymanlı, s.176

²²⁷Azerbaycan Tarihi, Cilt.6, s. 181

“Doğunun milli kesimlerinde kadınlar arasında yapılacak tebligat ve teşvikat çalışmaları Doğu halklarının kültürel düzeyini yükseltmeli ve çok yönlü ekonomik gelişim biçimlerine uyumlu hale getirilmelidir.”²²⁸

Bolşevikler, sanayide kadın emeğinden yararlanmak için önce *Kadın Şubelerini* oluşturmuş, 20 bin kadının zorunlu olarak üye yapıldığı bu şubelerde 75.000 işçi kadın gücü meydana getirilmiştir. Bu amaçla yapılan ikinci girişim ise *Kadın Kulüplerinin* açılması yönünde olmuştur.²²⁹ Kadınlara bilim, kültür öğretilmesi amacıyla Mayıs 1920 yılında Bakü ve köylerinin kadınları için Ali Bayramov Adına Merkezi Kadınlar Kulübü açılmıştır. Kulüp, Sovyet hâkimiyetini Müslüman kadınlar arasında hâkim kılmak için oldukça başarılı faaliyetlerde bulunmuştur.

Kulübün üyeleri; *Ayna Sultanova, Ceyran Bayramova, Arife Musabeyova, Haver Karayeva, Mina Caferova, Gülare Kadirbeyova, Hanımnaz Azizbeyova, Höküme Memmedova, Melek Nisa Oruçova, Emine Kasımova, Gövher Ahundova, Fatma Hacıyeva, Sona Caferova, Sara Talibova, Hatice Babayeva* gibi Sovyet ideolojisini hâkim kılmaya çalışan Bolşevik yetkililerin eşlerinden oluşmaktaydı. Bu kadınlar örnek tutularak Müslüman kadınların yeni kimliği oluşturulmaya çalışılmıştır.

Kulüp, kadınlar için sanat mektebi formunda oluşturulmuş küçük bir imalathane görevi görmekteydi. Aynı zamanda kulübün nezdinde, kitaphane, okuma salonu, dram derneği, bale gibi sanatsal ve kültürel faaliyet grupları da oluşturulmuştur. 1922 yılında Bakü'nün ilçelerindeki işçi kadınlar hükümete, kadın kulüpleri açmaları için müracaatta bulunmuşlar ve Nisan 1922'de bu tür kulüplerin sayısı 16'ya kadar yükselmiştir. 1923 yılında el sanatlarını desteklemek ve geliştirmek amacıyla dokuma ve halıcılık üzerine ihtisaslı kadın ustalar yetiştirmek için sanat okulları açılmıştır. Azerbaycan'ın hemen her yerinde yaygınlaşan kulüplerinin sayısı 1926 yılından evvel 42'yi bulmuştur. Kulüp üyelerinin sayısı 50 ila 300 kişi arasında değişmekteydi.²³⁰

Ali Bayramov Kadınlar Kulübü'nün faaliyetlerini yakından takip eden ve 1924 yılında Bakü'ye gelen Almanya Komünist Partisinin Kurucusu Klara Setkin, kadınlarla görüşmüş ve yaptığı konuşmada kulübü, “devrimci güçlerin toplanma noktası” olarak

²²⁸Azerbaycan Tarihi, Cilt.6, s. 198

²²⁹Mehmetov, s.641

²³⁰Azerbaycan Tarihi, Cilt.6, s. 199, 200

nitelemiştir.²³¹ Klara Setkin, “Kafkasya Ateş İçinde” ve “Azat Olmuş Kafkasya” kitaplarında kulübün faaliyetlerinden övgüyle bahsetmiştir.²³²

3.3. Azerbaycan Kadın Siyasetçileri

Azerbaycan kadın siyasetçilerinin gelişimi “Milli Azatlık Dönemi, Milli Hükümet ve Bolşevik İhtilali Dönemi” olmak üzere üç merhalede olmuştur. Milli azatlık döneminde kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması mevzuu, ilk 1907 yılında Müslüman fraksiyonun Başkanı Halil Bey Hasmemmedov tarafından Duma’ya sunulan kanun teklifiyle gündeme gelmiş ve kadınların siyasi haklarını üstlenmeye yönelik ilk geniş çaplı eylemleri ise 1917 yılında Tiflis’te gerçekleştirilen Kafkasya Müslümanlarının birinci kurultayında meydana gelmiştir.²³³ Kurultaya Şefika Şehzade Efendizade, Adile Şahtatinskaya ve Ayna Sultanova başta olmak üzere on kadın iştirak etmişlerdir. Kadınlar, Doğu kadınlarının hukuku, yeni eğitim merkezlerinin ve tiyatroların açılmasını dile getirmişlerdir.²³⁴ Bundan sonra yapılan hemen tüm kurultayda yer alan kadınlar, farklı siyasi görüşlere sahip olsalar da kendi gelecekleri adına ittifak yapmaktan çekinmemişlerdir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurulmasında aktif rol alan kadınlar, Bolşevik ihtilalinin ilk yıllarında da yine başarılı bir şekilde, hem kadın hukukuna, hem de ülkenin mukadderatına yön veren siyasi faaliyetlerde bulunmuşlardır.²³⁵

Azerbaycan siyasetinde yer alan kadınlar, dönemin kadın algısını da göz önünde bulundurduğumuzda hiçte azımsanamayacak bir niteliktedir. Ancak Azerbaycan kadın siyasetçileri deyince akla ilk gelen şüphesiz Şefika Şehzade Efendizade ve Ayna Sultanova’dır. Bu iki isim, milli istiklal döneminden Sovyet döneminin ilk yıllarına kadar aktif siyasette önemli roller üstlenmişlerdir. Kendilerinden sonra gelecek olan jenerasyona çığır açan bu kadınlar, siyasi etkinliklerinin yanı sıra daha birçok kabiliyete sahip, oldukça entelektüel şahsiyetlerdir.

²³¹Qasımova, s. 857

²³²Genceli, *Kadın Güzellik ve Ulviyet*, Bakü: Azerbaycan Neşriyat, 2001, s. 186

²³³Qasımova, s. 856

²³⁴Süleymanov, *Eşittiklerim Okuduklarım Gördüklerim*, s. 134

²³⁵Dilruba Camalova, Möminat Ömerova ve Sabir Genceli, *Kadın Hareketinin Ön Cergelerinde*, Bakü: Azerbaycan Neşriyat, 2004, s. 9, 10

3.3.1. Azerbaycan İstiklalinin Kadın Kahramanlarından Şefika Şehzade Efendizade

1882 yılında Tiflis'e bağlı Ahıska kazasının Azgur köyünde dünyaya gelen Şefika Şehzade, ilköğrenimini dönemin ileri gelen aydınlarından olan, babası Hacı Hafız Muhammed Emin Efendi Şehzadeden almıştır. Azerbaycan'ın güzide bir yeri olan Nuha (şimdiki Şeki) şehrinde "Darüssüeda/Mutlular Evi" adlı mektepte eğitim veren Muhammed Emin Efendi, uzman bir eğitim bilimci olmanın yanı sıra Usul-i Cedid mekteplerinin açılmasında büyük yararlılık göstermiş, münevver bir dini otoritedir.

1924 yılında Bakü'de yayımlanan *Şark Kadını* dergisinin: " *Şefika Hanım, bütün Güney Kafkas'ta ilk Türk dili muallimesi ve bunun yanında ilk Türk-Azerbaycan kadın gazeteci ve yazarı olmuştur.*" nitelemesine mazhar olan Şefika Hanım, entelektüel bir ortamda yetişmiş olmasından dolayı Arapça, Farsça dillerini iyi bilmekteydi. Rus ve Avrupa kültürüne aşina olan Şefika Hanım, henüz 14 yaşındayken öğretmenlik mesleğine başlamıştır. 1901 yılında Hacı Zeynelabidin 'in teşebbüsüyle Bakü'de kurulan Rusya Müslümanlarının ilk kız mektebinde Türk Dili ve Edebiyatı hocası olarak görevini icra etmiştir. Şefika Hanım, çok yönlü bir eğitim sistemine sahip olan okulda öğretmenlik branşının dışında tiyatro ve basınla da ilgilenmiştir. Öğretmen arkadaşı Sekine Ahundzade ile birlikte "drama derneği" kurmuş ve öğrencileri derneğin faaliyetlerinde bulunması yönünde cesaretlendirmiştir. 1903 yılında Tiflis'te yayına başlayan "Şarki Rus" gazetesinde ilk makalesi yayımlanmaya başlayan Şefika Hanım'ın Açık Göz ve Mektep gibi pek çok dergi ve gazetelerde de önemli makaleleri yayımlanmıştır. 1906 yılında yayıma başlayan "Debistan" adlı ilk çocuk dergisinin anneler sayfasında, muntazam olarak çocukların terbiyesi ve eğitimi hakkında yazılar kaleme almıştır. Çocuklar için öğretici tarzda yazmış olduğu "*Şeker Elması*", "*İlk Muhabbet*", "*İki Kızın Sohbeti*", "*Muallim Kimdir*", "*Mükâfat*" adlı çocuk edebiyatının değerli hikâyelerinden başka 1914'te yayımladığı birde "*İki Yetim veya Kerimin Merhameti*" adlı kitabı vardır.

Şefika Hanım, Azerbaycan'ın ilk kadın dergisi olan Işık'ta ise daha çok milli konuları ele almıştır. Birinci Dünya Savaşı sıralarında Rus ve Ermeni çetelerin Sarıkamış, Ardahan, Kars dolaylarında yapmış oldukları mezalime dikkat çekmek için ve bölge halkına yardım edilmesi yönünde yazılar kaleme almıştır.

Azerbaycan aydınlanmasında seçkin bir yere sahip olan Şefika Hanım, sosyal faaliyetlerde aktif rol almıştır ve 1906 yılında Bakü’de gerçekleştirilen Birinci Muallimler Kurultayı’nda yer alan tek kadın olmuştur. 1917 yılında Birinci Kafkasya Müslümanları Kurultayı’na katılmış ve Doğu kadınlarının sorunlarını ele almıştır. Şefika Hanım’ın konuşması oldukça tesirli olmuş ve kurultayda kadın meselesi hakkında kararlar kabul edilmiştir.

1918 yılında Ermenilerin yapmış olduğu zulümden ötürü takibe uğrayan Şefika Hanım, önce Azgur’a memleketine dönmüş, orada da rahat bulamayarak İstanbul’a yerleşmek zorunda kalmıştır. Fakat İstanbul’da dahi olsa Azerbaycan’la olan bağını koparmayarak Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurulmasını desteklemiş ve cumhuriyetin kurulmasından sonra tekrar Bakü’ye dönerek milli hükümetin icraatlarında faal rol almıştır. 1918-1920 yılları arasında devletin resmi basın organı olan Azerbaycan Gazetesi’nde yayımlanan “*Milli Bayram ve Kadınlarımız*”, “*Vatan Bizim Sevimli Anamızdır*”, “*Analar Kızlarınızı Okutun*”, “*Hanımlarımıza Müjde*” vs. başlığını taşıyan milli hükümetin politikası doğrultusunda kaleme alınmış makaleleri, kadınları eğitim seferberliğine teşvik eden çağrı mahiyeti taşımaktadır. Azerbaycan bağımsızlığından sonra pedagojik faaliyetlerine daha fazla ehemmiyet vermiştir.

1920 yılında Sovyetlerin Azerbaycan’ı işgalinden sonra Ali Bayramov Kulübü olarak adlandırılan ve Müslüman kadınlar arasında eğitimsizliği yok etmek amacıyla kurulan eğitim merkezinde görev almıştır. 1923 yılında yayıma başlayan Şark Kadını dergisinin başkâtipliğine kadar yükselmiştir. 1932 yılına kadar pedagoji faaliyetlerini sürdüren Şefika Hanım, Sovyet döneminde de sosyal ve siyasi pek çok aktivitede yer almış ve düzenlenen kadın kurultaylarına delege olarak katılmıştır. Bir makalesinde kadınların sosyal hayatta yer alması zorunluluğunu şu sözlerle açıklamıştır:

“Hayatı sevmek onu daha da güzelleştirmek lazımdır. İnkişaf, kadınlık ve kadınlığın diriliğindedir. Kızların, kadınların gayreti olmaksızın vatanın, halkın yükselişi gayri mümkündür. Başka halkların kadınları içtimai-siyasi hayatta erkeklerle beraber faaliyet göstererek, kendi milletinin terakkisi için çalıştığı zaman Türk kadınları bu işten kenarda kalmaz.”

Ömrünün neredeyse tamamını eğitim ve Azerbaycan’ın istiklaline harcayan Şefika Hanımın talebelerinden *Sona Ahundova*, Azerbaycan’ın ilk eğitim bakanı *Ayna Sultanova*, Azerbaycan halk şairlerinden *Dilbazı*, eğitimci *Sara Talinşinskaya*, *Nebat*

Nerimanova, Gevher Gaziyeva, Mine Mirzaeva gibi Azerbaycan entelektüel kesimini oluşturan isimlerden yalnızca birkaçıdır. 1959 yılında Bakü’de vefat eden Şefika Şehzade, Azerbaycan münevverleri arasında ölümsüz bir yere sahiptir.²³⁶

3.3.2. Azerbaycanlı İlk Kadın Bakan: Ayna Sultanova

1895 yılında Azerbaycan’ın Pirebedil şehrinde dünyaya gelen Ayna Sultanova, Mukaddes Nina Kız Gimnazyumu’nda eğitim almıştır. 1912 yılında mezun olan Sultanova, aynı okulda görev yapmaya başlamıştır. 1917-1918 yıllarında Bolşeviklerle birlikte çalışmaya başlayan Sultanova, 1918 yılında gerçekleşen Mart soykırımında Bolşeviklere destek vererek, eşi Hamit Sultanova ile birlikte Stepan Şaumyan’ın liderliğinde Azerbaycan’da Sovyet rejiminin tesis edilmesi için faaliyetlerde bulunmuş, aynı yıl Sovyetler Birliği Komünist Partisi sıralarına katılmıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulunca, 1919 yılında Moskova’ya Komünist Üniversitede eğitim alması için gönderilen Sultanova, bir yandan da Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Dışişleri Halk Komiseriyasının Orta Doğu Şubesinde çalışmıştır. Komünist Partinin Haşterhan Guberniya Komitesi Müslüman Bölümü Riyaset Heyetinin Üyesi ve Kafkasya Müslümanlarının Eğitim Şubesi Müdürlüğü görevini de üstlenmiştir. Azerbaycan Komünist Hükümeti kurulunca tekrar Bakü’ye dönerek Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesinde uzun yıllar çalışmıştır. Komünist hükümetinin kanun ve ideolojisini kadınlar arasında hâkim kılmak amacıyla 1920 yılında Bakü’de kurulan Ali Bayramov Kadın Kulübü üyeleri arasında olan Sultanova, Komünist rejimin oluşturulmak istediği Müslüman kadın tipine örnek teşkil etmiştir.²³⁷

“Şark Kadını” dergisinin ilk editörlüğünü de yapan Sultanova, 1930-1937 yıllarında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Rusya Halk Eğitim Komiserliği Muavini, Eğitim Komiserliği ve Adliye Komiserliği gibi çeşitli bakanlık ve yüksek görevlerde bulunmuştur.

²³⁶Şureddin Memmedli ve Gülnare Gocaeva Memmedova, “Ahıskalı İlk Kadın Eğitimci Şefika Şehzade Efendizade”, *Bizim Ahıska*, Sayı. 27, Yaz, 2012, s. 14-16

²³⁷Azerbaycan Tarihi, Cilt.5, s. 199

Ayna Sultanova, Sovyet rejimine hizmetlerinden ötürü Kırmızı Emek Bayrağı ile ödüllendirilmiş olmasına rağmen, 1938 yılında “halk düşmanı” suçlamasıyla kurşuna dizilmiştir.²³⁸

3.4. Bilim Dünyasında Kadın

Azerbaycan Parlamentosu'nun, 29 Eylül 1919'da onayladığı bir kararla, Bakü Devlet Üniversitesi kurulmuştur. Üniversitenin kuruluşunu, Prof. Vasili İvanoviç Razumovski, yapmış olduğu açılış konuşmasında, “*Azerbaycan'da, hatta Müslüman dünyasında büyük hadise*” olarak değerlendirmiştir. Osmanlı aydınlarından olan İsmail Hikmet ise yayımladığı bir makalesinde “*Tarihte Atina Üniversitesi'nin yeni bir Yunanistan ortaya çıkardığını kim inkâr edebilir?*” diye bir soru yönelterek “*bir memlekette, bir milletin hayat-ı siyasiye ve milliyesinde darülfünunların, akademilerin ortaya çıkışını*” yeni ve gelişmiş bir toplum yapısını meydana çıkarmanın temel argümanı olarak tanımlamıştır.

Tarih-Filoloji (Doğubilimleri), Fizik-Matematik, Hukuk ve Tıp olmak üzere 4 fakülteden oluşun Bakü Devlet Üniversitesi'nin tıp fakültesi rektörü V. İ. Razumovski, Tarih-Filoloji rektörlüğüne ise N. A. Dubrovski tayin edilmiştir.²³⁹ Üniversitede ders verecek yerli kadronun olmamasından dolayı Moskova Üniversitesi'nden ve Rusya'nın diğer şehirlerinden alanında uzman hocalar davet edilmiştir.

Üniversitenin ilk senesinde 877 öğrenci öğrenim görmüştür. Bu öğrencilerin 509'u Tarih ve Filoloji Fakültesine kayıt yaptırmış ancak 509 öğrenciden sadece 12 öğrencinin Azerbaycanlı olması dikkate şayan bir durumdur. Tıp fakültesine ise 10 Azerbaycanlı kızın kayıt yaptırmış olması kadın hekimlere olan ihtiyacın bir kanıtı mahiyetindeydi.²⁴⁰

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde çeşitli sahalarda uzmanlaşacak öğrenci yetiştirmek için yüksek tahsil kurumlarının temelleri bu şekilde atılmıştır. Ancak 23 ay gibi kısa süre yönetimde kalan milli hükümetin ortadan kaldırılmasıyla birlikte başlatılan faaliyetleri de durdurulmuştur.

²³⁸Samine Hidayetkızı, *Yüz Türk Kadın*, 1. Basım, Bakü: Apostrof Yayıncılık, 2012, s.311

²³⁹Mehmetov, s.592

²⁴⁰Azerbaycan Tarihi, Cilt.5, s. 398

Sovyet yönetimi iktidara geldikten sonra yeni bir toplum yapısı oluşturmak için muhtelif faaliyetlerde bulunmuştur. Azerbaycan İnkılap Komitesi Başkanı Neriman Nerimanov, yeni rejimi toplumun tüm katmanlarına kabul ettirmek ve yönetimin işini kolaylaştırmak için eğitim hususuna oldukça ağırlık vermiştir.²⁴¹ Bunun için Bakü Devlet Üniversitesi yeniden düzenlenmiş, fakültelerin sayısı artırılmış ve birçok yeni müstakil teknik enstitünün açılmasına hız verilmiştir. Tıp fakültesi Azerbaycan Tıp Enstitüsüne (şimdiki Azerbaycan Devlet Tıp Üniversitesi), pedagoji fakültesi ise Azerbaycan Pedagoji Enstitüsüne (şimdiki Azerbaycan Pedagoji Üniversitesi) çevrilmiştir. Yine Sovyet döneminde hukuk fakültesi Hukuk Enstitüsü'ne, iktisat fakültesi ise Kooperatif-Ticaret enstitüsüne çevrilmiştir.²⁴² Yüksek eğitim kurumlarına rağbeti artırmak için ise öğrencilere burs imkânı sağlanmıştır. Aynı zamanda Rusya'nın çeşitli üniversitelerine ve Almanya, Fransa, İtalya, Türkiye başta olmak üzere yurt dışına çeşitli ihtisas dallarında eğitim almaları için devlet burslu öğrenciler yollanmıştır.²⁴³ Yurt içi ve yurt dışında eğitim alan Azerbaycanlı kadınlar, kısa sürede ilmi ve teknik sahada faaliyetlerini artırmaya başlamıştır. Henüz XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, çeşitli ilim dallarında kıymetli araştırmaları, keşifleri ve anıtsal eserleriyle şöhret olmuş pek çok Azerbaycanlı kadın akademisyen yetişmiştir. Bu bilim kadınlarından öne çıkan birkaçını ele aldık.

3.4.1. Azerbaycan'ın İlk Kadın Profesörü: Sona Velihan (1883-1981)

Aydın görüşlü, demokrat bir doktor olan Sona Velihan'ın babası İ. Rahimov, Çar yönetimi tarafından halkçılık hareketine mensup olduğu gerekçesiyle doğup büyüdüğü Kazak'tan 1869 yılında sürgün edilince, ailesiyle birlikte Harkov'a yerleşmişlerdir. İ. Rahimov, tüm zorluklara rağmen Sona Hanım'ı Harkov'da bir gimnazyuma kaydettirmiştir. İlk eğitimini Harkov'da alan Sona Hanım'ı babası, 1900 yılında eğitimini devam ettirmesi için İsviçre'ye Lozan Üniversitesi'ne göndermiştir. İsviçre'de bir yıl kalan Sona Hanım, 1901 yılında Harkov'a geri dönmüştür. Petersburg Kadın Tıp Enstitüsü'nde eğitimini tamamlayarak göz hastalıkları doktoru olan Sona Hanım, 1908-1911 yılları arasında Petersburg Göz Hastalıkları Hastanesi'nde çalışmıştır. Daha sonra

²⁴¹Azerbaycan Tarihi, Cilt.6, s. 204

²⁴²Azerbaycan Tarihi, Cilt.6, s. 296

²⁴³Azerbaycan Tarihi, Cilt.5, s. 206

Harkov'a geri dönen Sona Hanım, burada Profesör L.L. Qrişman'ın Şehir Göz Hastanesinde görevini icra etmiştir. Henüz öğrencilik döneminde Profesör N. F. Melnikov'un rehberliğinde tıpla alakalı ilmi araştırmalar yapmış, Harkov ve Odesa'da tıp dergilerinde çalışmalarıyla alakalı makaleleri yayımlanmıştır. 1915-1924 yılları arasında Harkov Kadın Tıp Enstitüsü Patoloji Anatomi kürsüsünde asistanlık yapan Sona Hanım, 1924 yılında Azerbaycan Tıp Enstitüsü Göz Hastalıkları Kliniği'nde asistanlığa başlamıştır. Gözün patoloji anatomisi ve göz zedelenmeleri hususunda yaptığı tezle 1928 yılında doçentliğe yükselen Sona Hanım 1931 yılında profesör unvanını almış ve 1939 yılına kadar Azerbaycan Tıp Enstitüsü Göz Hastalıkları Kürsüsü'nde profesörlük yapmıştır. 1938-1970 yılları arasında Azerbaycan Hekimleri Tekmilleştirme Enstitüsünde göz hastalıkları kürsüsü rehberliği ve 1945-1950 yıllarında Cumhuriyet Oftalmologlar Cemiyeti Başkanlığını üstlenmiştir.²⁴⁴ 60'dan fazla ilmi eser kaleme almış olan Sona Hanım, Oftalmoloji, trahom ile mücadele sahasında yaptığı çalışmaları nedeniyle tıp ve psikoloji üzere Nobel Komitesi tarafından 1941'de Nobel'e aday gösterilmiştir. Eserlerinde, tanıklık ettiği birinci ve ikinci dünya savaşı esnasında hastanelerde yapmış olduğu gözlemlerini değerlendirmiştir.²⁴⁵

3.4.2. Azerbaycanlı İlk Kadın Jeolog: Dünya Hanım Ağalarova

1906 yılında Şamahı'da doğan Dünya Hanım, 10 yaşında babasını kaybetmiştir. 7 çocuğuyla bir başına kalan Dünya Hanım'ın annesi, geçim sıkıntısı yüzünden Bakü'ye taşınmıştır. 1932 yılında Azerbaycan Sanayi Enstitüsü Jeoloji Fakültesinden mezun olan Dünya Hanım, Azerbaycan Devlet Petrol Sanayisi İlmi Araştırma ve Proje Enstitüsünde jeoloji mühendisi olarak göreve başlamış, kısa sürede stratigrafi laboratuvar rehberliğine yükselmiştir. "*Azerbaycan'ın Verimli Kat Çöküntülerinin Mikrofauna Üzerinde Tabakalaşması, Onun Alt ve Üst Katmanlarının Mikrofaunası*" üzerine yaptığı tezle 1954 yılında doçent olmuştur. Azerbaycan'ın Mezozoy ve Kaynazoy çöküntülerinin mikrofaunası üzerine yapmış olduğu araştırmalarıyla bilim dünyasında oldukça önemli bir şöhret elde etmiştir. Dünya Hanım'ın çalışmaları Almanya, Çekoslovakya, Polonya, Bulgaristan ve Romanya gibi Batı ülkelerindeki meslektaşları tarafından dikkatle takip edilmiştir. 1968 yılında Polonya'da gerçekleştirilen Uluslararası Mikro Paleontologlar

²⁴⁴Genceli, *Kadın Güzellik ve Ulviyet*, s. 225, 226

²⁴⁵Azerbaycan Tarihi, Cilt.6, s. 306

Konferansına katılan Dünya Hanım, bunun gibi daha birçok uluslararası ilim meclisinde yer almıştır. Türkmenistan Devlet Üniversitesinde uzun yıllar ders vermiştir. 1949-1957 yılları arasında Türkmenistan İlimler Akademisi Jeoloji Enstitüsü Laboratuvarı Başkanlığını yapan Dünya Hanım, Türkmenistan Devlet Üniversitesi Paleontoloji Laboratuvarı'nın oluşturulmasına da öncülük etmiştir.²⁴⁶

3.4.3. Azerbaycan'ın İlk Kadın Biyaloğu: Valide Tutayuk (1914-1980)

1914 yılında Gence'de dünyaya gelen Valide Hanım, ilk ve ortaokulu Gence'de okuduktan sonra 1930 yılında Azerbaycan Şehir Çiftçi Enstitüsü'ne kayıt yaptırmıştır. Bağcılık Bostancılık Fakültesinden mezun olan Valide Hanım, doktorasını Moskova Şehir Çiftçilik Akademisi'nde yapmıştır. Azerbaycan florası hakkında araştırmaları olan Valide Hanım'ın 6 ders kitabı, 6 monografisi ile birlikte 130'dan fazla ilmi eseri vardır. Valide Hanımın, "Çok Leçekli Çiçeklerin Oluşumu" adlı kitabı, akademi çevrelerince oldukça kıymet görmüştür. 1939-1980 yıllarında Azerbaycan Köy Çiftçi Enstitüsü Botanik kürsüsünde görevini ifa eden Valide Hanım, aynı üniversitede dekan ve dekan yardımcılığı yapmıştır.²⁴⁷ Botanik sahasında yaptığı çalışmalarla, 35 yaşında profesör unvanına sahip olan Azerbaycan'ın ilk kadın biyoloğu Valide Hanım'ın keşif ve araştırmaları, dünyanın dört bir yanında ilgi uyandırmıştır.²⁴⁸ Valide Hanım, 1980 yılında Gence'de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.²⁴⁹

3.4.4. Azerbaycan'ın İlk Kadın Kimyageri: Püste Hanım Rzazade (1913-1981)

Püste Hanım, 1929 yılında Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü Tarih Bölümü'nden mezun olmuştur. Talebelik döneminde doğa bilimlerine olan ilgisi nedeniyle mezun olur olmaz aynı okulda kimya bölümüne kaydını yaptırmıştır. Azerbaycan Tıp Enstitüsü ve Azerbaycan Devlet Üniversitesinin Kimya Kürsüsünde görev yapmıştır. 150'den fazla ilmi eser ve makalesi yayımlanan Püste Hanımın araştırmaları, genelde devletin hammadde materyallerinin işletilmesine ve halkın istifadesine sunulması için etkili bir yöntem oluşturulması yönünde olmuştur. Tarih ve Kimya gibi birbirinden bağımsız iki

²⁴⁶Genceli, *Kadın Güzellik ve Ulviyet*, s. 230

²⁴⁷Genceli, *Kadın Güzellik ve Ulviyet*, s. 230

²⁴⁸Azerbaycan Tarihi, Cilt.6, s. 306

²⁴⁹Genceli, *Kadın Güzellik ve Ulviyet* s. 232

fakülteyi başarılı bir şekilde bitiren Püste Hanım, Azerbaycan'ın ilk kadın kimya profesörü unvanına sahiptir. Ömrünü ilmi çalışmalara hasretmiş, iki “Şeref Nişanı” sahibi olan ünlü kimyager, 1981 yılında Bakü’de vefat etmiştir.²⁵⁰

3.4.5. Azerbaycan’ın Dünya Çapında Tanınmış İlk Kadın Tarihçisi: Sara Aşurbeyli

Sara Aşurbeyli, Bakü’nün seçkin ailelerinden olan Aşurbeyovlar ailesinde 1906 yılında dünyaya gelmiştir. Annesi İsmet Hanım ve babası Bala Bey’dir. Dönemin tanınmış aydınlarından olan Sara Hanım, küçük yaştan itibaren oldukça iyi bir eğitim almıştır. Anadilinin haricinde Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca ve Almanca bilen Sara Hanım, Yakın ve Orta Doğu Halkları uzmanı olmasının yanı sıra aynı zamanda ressam, musiki ve tiyatrodada da dünya çapında bir üne sahiptir. Refah içinde bir çocukluk geçiren Sara Hanım, Bolşevik iktidarın baskıları nedeniyle ailesiyle birlikte İstanbul’a göç etmek zorunda kalmıştır. Eğitimini İstanbul Janna d’Ark Fransız Koleji’nde alan Sara Hanım, 1925’te mezun olduktan sonra Bakü’ye geri dönmüştür. Eğitimine Azerbaycan’da devam eden Sara Hanım, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi (1930) ve Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü Yabancı Diller Fakültesi (1941) mezunudur. 1937-58 yılları arasında yüksek eğitim kurumlarında Fransızca, İngilizce ve Almanca dil dersleri vermiştir. Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Tarih Müzesi’nde Orta Asırlar Şubesi müdürü (1954-58), Azerbaycan SSCB Şarkiyat Enstitüsünde araştırmacı (1958-61), 1961’den itibaren ise Tarih Enstitüsü’nde araştırmacı olarak çalışmıştır. Yüze yakın bilimsel araştırması olan Sara Hanımın makaleleri İngilizce, Fransızca ve başka dillerde yayımlanmıştır.²⁵¹

3.4.6. Azerbaycanlı İlk Kadın Atom Mühendisi: Dilşad Elbrus

1916 yılında Karabağ’da dünyaya gelen Dilşad Elbrus, Azerbaycan’ın köklü ailelerinden biri olan Talıphanlara mensuptur. Dilşad Hanım, Azerbaycan siyasetinde mühim bir yeri olan babası Talıphan Bey komünistler tarafından öldürülüp, malları müsadere edilince annesi ve kardeşleri ile birlikte Türkiye’ye göç etmek zorunda kalmışlardır. İlk eğitimini ve orta eğitiminin bir kısmını Karabağ’da alan Dilşad Hanım, 1931 yılında İstanbul Kız Lisesi’nden mezun olmuştur. 1935 yılında İstanbul

²⁵⁰Genceli, s. 234

²⁵¹Genceli, *Kadın Güzellik ve Ulviyet*, s. 236, 237

Üniversitesi Fen Fakültesi Fizik-Kimya dalından mezun olan Dilşad Hanım, aynı fakültenin Tecrübi Fizik Enstitüsü Asistanlığına tayin edilmiştir. 1937’de kazandığı bursla Almanya’ya giden Dilşad Hanım, burada doktora başlanmış ve 1949 yılında Fen Doktoru unvanını almıştır. Amerika’nın Michigan Üniversitesi’nde yapılan araştırmaları incelemek ve seminerlere katılmak için 1949-1950 tarihleri arasında Amerika’da bulunmuştur. 1952 yılında doçentlik tezine başlayan Dilşad Hanım, 8 Kasım 1954 tarihinde Fizik Doçenti unvanını kazanmış, 8 Şubat 1955 tarihinde de eylemli Fizik Doçentliğine tayin edilmiştir. 1955-1957 tarihleri arasında İngiltere’de bulunan Dilşad Hanım, Harvell Atom Enerjisi Araştırma Merkezinde radyoaktif ve nükleer elektrik alanında araştırmalar yapmıştır. Kasım 1957’de Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Fizik Enstitüsü doçentliğine naklen atanan Dilşad Hanım, 11 Temmuz 1961 tarihinde aynı üniversitede Fizik Profesörlüğe yükselmiş ve 27 Eylül 1961’de Ege Üniversitesi Fen Fakültesi Denel-Fizik Kürsüsü Profesörlüğüne naklen atanmış ve 4 Nisan 1976 tarihinde, sağlık sorunları nedeniyle kendi isteğiyle emekli olmuştur. Bilimsel araştırmaları özellikle Çekirdek Fiziği alanında olmuş ve Transistör’ü fiziksel yönden açıklayan ilk Türkçe telif eseri 1961 yılında yayınlanmıştır. Rusça, Almanca ve İngilizce bilen Dilşad Hanım 11 Nisan 1979’da vefat etmiştir.²⁵²

3.5. Sanat Dünyasında Kadın

XIX. yüzyılın sonu itibarıyla Azerbaycan kadınlarının eğitim ve sanat anlayışında oldukça olumlu gelişmeler olmuş ve modern sanatın çeşitli dallarında profesyonel olarak meziyetlerini sergilemeye başlamışlardır. Şark kadınları arasında ilk sahne gösterisine çıkan Azerbaycanlı kadınların, sanatsal alanda boy göstermeleri, Şark kadınları için bir inkılap mahiyeti taşımaktadır. Müslüman kadınların, sosyal hayatın dışında kapalı bir yaşam sürmesi muhakkak kabul edilen bir devirde Azerbaycanlı kadınlar, tiyatro sahnesine çıkarak bu alışlagelmiş yargıyı yıkmaya başlamışlardır.

İlk 1898 yılında Gence’de sahnelenen M. F. Ahundov’un “Mösyö Jordan ve Derviş Masteli Şah” komedisiyle Azerbaycanlı kızlar sahnede yerlerini almaya başlamışlardır.

²⁵²Sakit Hüseyinov, “Tanımadığımız Soydaşımız Dilşad Hanım Elbrus Talıphan”, *Halk Gazetesi*, 8 Temmuz 2012, <http://xalqgazeti.com/az/news/education/23818>.(10.07.2017)

Ardından Gövher Kazıyeva, Gülbahar Hanım, Gülsabah Hanım vs. profesyonel olarak dünyaca ünlü oyunların kadın karakterlerine hayat vermişlerdir.²⁵³

Sahne sanatında olduğu gibi musikide de Azerbaycanlı kadınlar Şark kadınlarına öncülük etmişlerdir. Agabacı Rzayeva, Müslüman toplumlarında ilk profesyonel müzik tahsili alan kadın bestekâr unvanını almış ve onu, Adile Hüseyinzade, Höküme Necefova ve Şarkta ilk opera bestekârı olan Şefika Ahundova takip etmiştir. Şarkın ilk kadın opera sanatçısı ise musiki tahsilini İtalya’da alan Şövkət Memmetova’dır. Yine XX. asrın başlarında kadın piyanistler sahnede yerlerini almış ve profesyonel olarak piyano konserleri düzenlemişlerdir.

XX. yüzyılın başlarında teşekkül eden Azerbaycanlı kadın ressamların faaliyetleri de dikkate şayan bir hadisedir. 1913 yılında Bakü’de açılan ilk resim sergisi şehrin medeni hayatında büyük bir hadise olmuştur.²⁵⁴ Azerbaycan sanatının çeşitli alanlarında öncülük etmiş kadın sanatçılar aşağıda ele alınmıştır.

3.6. Kafkasya’nın İlk Kadın Dramaturgu: Sakine Ahundova

Sakine Hanım, 1865 yılında Kuba’da dünyaya gelmiştir. Tahsilini dönemin ünlü şairlerinden olan babası Mirza Heybed Ahundov’dan almıştır. H. Z. ’in kız mektebinde ilahiyat dersleri veren Sakine Hanım, bu okulda öğretmen arkadaşlarının da yardımıyla drama derneği kurmuş ve kendi kaleme aldığı piyeslerini sahnelemiştir. İlk piyesi olan “Eğitinciliğin Meyvesi” 1904 yılında öğrencileri ve öğretmen arkadaşlarının ortak gayretiyle okulda sahnelenmiştir. Daha sonra “Doğru Söz Acı Olur”, “Gelin ve Kaynana” vs. gibi ardı ardına pek çok eser kaleme almıştır. Azerbaycan kadınlarının hukuksuzluğunu eleştirel komediyle anlatan “Yağmurdan Kaçarken Doluya Tutulduk” adlı piyesi oldukça ses getirmiştir. 1911 yılında sergilenen “İlmin Menfaati” adlı eser hakkında Işık dergisinde “*Hiçbir tiyatro ve sahne eğitimi almamış olan Müslüman kadınların sahnelediği gösteri, edebi yönden noksansızdı.*” diye bahsedilmiştir.²⁵⁵ Namık Kemal’in “Zavallı Çocuk” piyesini “Bahtsız Bala” adıyla gösteriye koyan Sakine Hanım’a, asıl ünü Fransız bestekâr Leo Delibin’e ait bir eser olan “Lakme”

²⁵³Azerbaycan Tarihi, Cilt.5, s. 207

²⁵⁴Azerbaycan Tarihi, Cilt.5, s. 211, 212

²⁵⁵Genceli, *Kadın Güzellik ve Ulviyet*, s. 79

operasını “Zulmün Neticesi” adıyla Moskova ve Tiflis’te sergilenmiş olduğu oyun kazandırmıştır.²⁵⁶ Sakine Hanım’ın bu gösterisine Hüseyin Araplinski, Abbas Mirza Şerifzade, Gülsabah Hanım gibi Azerbaycan’ın ünlü tiyatrocularının yanı sıra, ilk Müslüman kadın dramaturgla tanışmak için İstanbul’dan gelen Muhsin Ertuğrul da iştirak etmişlerdir. H. Z. Tagiyev’in tiyatrosunda gösterime giren oyuna çok büyük bir katılım olmuş ve seyircilerin coşkulu alkışlarla Sakine Hanım’a Türkçe ve Rusça “*Yaşasın Kafkasya’nın ilk Müslüman Kadın Dramaturgu*” pankartları açılmış ve coşkulu tezahüratta bulunulmuştur. Kadın rollerini dahi erkek oyuncuların sahneye koyduğu bir dönemde, Sakine Hanım’ın gayretleri neticesinde yavaş yavaş kadınların sahnede boy göstermesi Müslüman âlemi için devrim niteliğinde bir olgu olmuştur. H. Araplinski, Sakine Hanım’ın başarılarını şu sözlerle takdir etmiştir:

“Sakine Hanım, kadınsız tiyatro gülsüz, çiçeksiz bahar gibidir. Çiçeksiz bahar olmaz. Cehaletten ötürü kadın ve kızlar tiyatroya yanaşamamaktadır. Sizin yaptığınız büyük bir iştir. Kızlarımızın yüreğinde tiyatro kıvılcımlarını tutuşturuyorsunuz. Vakit gelir bu kıvılcımlar meşaleye döner.”

Dönemin zihniyetine aykırı çıkışları nedeniyle cahil kesimin düşmanca tutumuna maruz kalan Müslüman âleminin ilk kadın dramaturgu Sakine Hanım, 1927 yılında Bakü’de vefat etmiştir.²⁵⁷

3.7. Azerbaycan’ın İlk Kadın Opera Sanatçısı

Şövkət Hanım, 1987 yılında Tiflis’te dünyaya gelmiştir. Musikiye olan yatkınlığı nedeniyle babası onu Tiflis Musiki Mektebi’ne yazdırmıştır. 1910 yılında Tiflis Musiki Mektebi’nden mezun olan Şövkət Hanım, aynı yıl en büyük destekçisi olan babasını kaybetmiştir. Annesi eğitimine devam edebilmesi için H. Z. ’den yardım talebinde bulunmuş ve 1911 yılında Tagiyev’in yardımlarıyla İtalya’nın Milan şehrine gitmiştir. Şövkət Hanım, Milano’da bir yıl ünlü İtalyan opera sanatçısı Emma Dotti Ambrosio’dan ders almıştır.

²⁵⁶Aygün Dadaşova, “Sakine Hanım Ahundzade”, *Bizim Aile Aile ve Kadın Dergisi*, <http://bizimaile.az/axiv.php?bax=meqale&id=695>, (08.07.2017)

²⁵⁷Genceli, *Kadın Güzellik ve Ulviyet*, s. 80

Şövkət Hanım, 1917-21 yılları arasında Kiev Konservatuarı'nda eğitim almıştır. 1923 yılında hayata geçirilen ve 1923-25 yılları arasında müdüreliğini yapmış olduğu Bakü Tiyatro Teknik Neşriyatı onun teşebbüsleriyle kurulmuştur. 1931 yılında Moskova'da basılan “*Azerbaycan'da Müzikal Tiyatronun İnkişaf Yolları*” adlı kitabı vardır.

1931 yılında Azerbaycan Halk Sanatçısı unvanını alan ünlü sanatçıya, 1939 yılında Opera Tiyatrosu Yöneticiliği vazifesi verilmiş, 1945 yılında ise Azerbaycan Tiyatro Cemiyeti'nin ilk başkanı seçilmiştir. 1946-52 yılları arasında Azerbaycan Devlet Konservatuarı Vokal Kürsüsü Müdürü, Vokal Fakültesinin Dekanı ve aynı üniversitede Profesör olmuştur. Şövkət Hanım, iki defa Lenin, iki defa da Kırmızı Emek Bayrağı ve Şeref Nişanı almıştır.²⁵⁸

3.7.1. Azerbaycan'ın İlk Kadın Ressamı

7 Haziran 1893 yılında Tiflis'te dünyaya gelen Kevser Hanım, 7 yaşında Tiflis Kız Pansiyonu'nda Rus dili eğitimi almış sonrasında Tiflis Kız Gimnazyumu'nda tahsilini tamamlamıştır. Kızların okula dahi gönderilmediği bir dönemde, 1907-1908 yılları arasında Tiflis'te, Kafkas Güzel Sanatı Teşvik Cemiyeti Stüdyosu'nda dönemin ünlü ressamlarından olan Richard Zommer ve Oskar İvanoviç Şmerlink'ten ders alarak profesyonel manada ressamlık dersi alan ilk Azerbaycanlı kadın unvanına sahip olmuştur. Kevser Hanım, ilk çalışmalarına Tiflis Kadın Hayriye Cemiyeti'nin afişleri, Şark Kadını Dergisi'nin resim süslemelerini yaparak başlamıştır. Daha çok portre ve günlük yaşam resimleri yapmaktan hoşlanan Kevser Hanım, ilk resim sergisini Tiflis'te açmıştır. Kömür, Tuş, Sulu ve yağlı boya, kara kalemle pek çok manzara ve portre çalışmalarına imza atan Kevser Hanım'ın *Gogol'un Tipleri*, *Tolstoy*, *Turgenyev* ve *Gonçarov'un Portresi* gibi roman ve hikâye yazarlarının kahramanlarına can veren yapıtlarının yanı sıra *Azerbaycan Ziyalısı*, *Göl Sahili*, *Küpe Giren Kadın* vs. gibi unutulmaz manzara ve portre eserleri, Azerbaycan Devlet Güzel Sanatlar Müzesi'nde sergilenmektedir. Unutulmaz eserlere imza atan Kevser Hanım 1972 yılında Bakü'de vefat etmiştir.²⁵⁹

²⁵⁸Hidayetkızı, s. 30

²⁵⁹Aygün Dadaşova, “Repressiyaya Maruz Kalan Kadın Ressamımız Kevser Kaşiyeva”, *Bizim Aile Aile ve Kadın Dergisi*, <http://bizimaile.az/arxiv.php?bax=meqale&id=755> , (08.07.2017)

3.7.2. Azerbaycan'ın İlk Kadın Aktristi

Azerbaycan'ın ilk aktristi Gövher Hanım, 1887 yılında Tiflis'te aydın bir ailede dünyaya gelmiştir. Babası Gövher Hanım'ı, çok küçük yaşta aydın bir Rus ailenin yanına vererek Rus dili ve medeniyeti hakkında eğitim almasını sağlamıştır.

XIX. sonu XX. başlarında Tiflis'te tiyatro muhiti oldukça renklenmeye başlamıştır. Tiyatro artık yalnız Azerbaycan aristokratlarının evinde değil, yeni yeni oluşturulan tiyatro kulüpleri sayesinde her kesimden halkın izleyebileceği bir hale gelmiş ve Tiflis'te faaliyet gösteren en önemli tiyatrolar Mirza Ali Abbasov'un rehberliğinde "Dram Cemiyeti" ve Habib Bey Köcerlinski'nin başkanlığını yaptığı "Saadet" tiyatro kulüpleridir. 1906 yılında ilk defa sahneye çıkan Gövher Hanım her iki tiyatro kulübünde de sahne almıştır. Necef Bey Veziron'un "Musibeti Fahreddin Faciası" ile ilk defa seyirci karşısına çıkan Gövher Hanım'ın gösterisi büyük ilgi görmüştür. Ardından Şemseddin Sami'nin "Gayeyi Ahenger" adlı piyesinde rol almıştır. Kısa sürede şöhreti tüm Kafkasya'ya yayılan Gövher Hanım *El Mansur, Napolyon'un Vefatı, Kara Bela, Nadir Şah, Leyla ile Mecnun, Bahtsız Civan, O Olmasın Bu Olsun*, vs. gibi oldukça değerli piyeslerde rol almıştır. Döneminin ünlü aktörleri Hüseyin Arapliski, Mirzağa Aliyev, Hüseyinkulu Sarapski, Mir Seyfeddin Kirmanşahlı ve daha pek çok aktörle birlikte sahne almış olan, Müslüman âleminin ilk kadın aktristi Gövher Hanım'a, sahnede yüzü açık rol almasından dolayı belli bir zümrenin tepkisine maruz kalmıştır.²⁶⁰

3.7.3. Azerbaycan'ın İlk Kadın Piyanocusu: Hatice Kayıbova

1893 yılında Tiflis'te dünyaya gelen ünlü piyanistin babası, dönemin ünlü din âlimlerinden Osman Müftüzade'dir. Hatice Hanım'ın iyi bir eğitim almasını arzu eden babası, tüm imkânları oluşturarak kızını Mukaddes Nina Kız Mektebi'ne yollamıştır. Küçük yaştan itibaren müziğe ilgi duyan Hatice Hanım, musiki eğitimini bu okulda almaya başlamıştır. Bir müddet Tiflis Tatar Mektebi'nde müzik dersleri veren Hatice Hanım, 1919 yılında eşi Nadir Kayıbov'la birlikte Bakü'ye göçmüştür. Bakü'de müzik eğitimliğinin yanı sıra konser vermeye başlayan Hatice Hanım, aynı zamanda Halk Maarif Komiserliği Şark Musiki Şubesi Müdürlüğü'ne tayin edilir.

²⁶⁰Genceli, *Kadın Güzellik ve Ulviyet*, s. 125,126

1927 yılında Azerbaycan Devlet Konservatuvarına kaydını yaptırarak müzik teorisi ve bestekârlık dalında eğitime başlar. Sovyet Rusya'nın repressiya politikasına maruz kalan Hatice Hanım, 1933 yılında Türkçülük fikrini yaydığı gerekçesiyle hapse atılır ama yeterli kanıt olmadığından 3 ay sonra serbest bırakılır. 1934 yılında Azerbaycan Devlet Konservatuvarı'ndaki vazifesine yeniden dönerek burada bilimsel müzik araştırma kabinesine rehberlik eden Hatice Hanım, Türk halk destanları ve halk müziğinin toplanmasına rehberlik etmiştir. Evinde sık sık oluşturduğu müzik meclislerinin müdavimleri arasında devrin aydınları, musikişinasları, aktörleri, şair ve yazarların yanı sıra Türkiye'den gelen bazı devlet rütbelileri vardı. Ancak bu durum Türkiye lehine casusluk yaptığı ve Müsavatçı olduğu iddialarıyla Hatice Hanımın 1937 yılında tekrar hapse girmesine sebep olmuştur. Hatice Hanım hakkında Sovyet yönetiminin 1938'de hazırlattığı raporda:

“Türkiye ve İngiliz karargâhları Bakü'de olduğu zaman (1918) Hatice Kayıbova ile alakadar olmuş ve Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra H. Kayıbova evinde Müsavat Patisinin liderlerinden Mustafa Vekilovu saklamış ve onun kaçmasına olanak sağlamıştır. Aynı zamanda Türk zabitlerinin evinde gizlenmesine imkân sağlamıştır.”

Bu rapora göre 19 Ekim 1938 yılında tüm mal varlığı müsadere edilen Hatice Hanım, 15 dakikalık bir mahkemeden sonra kurşunlanmak suretiyle idam edilmiştir. 1954 yılında kızı Alankuya Sultanova, annesinin suçsuz olarak idam edildiğini beyan etmesi üzerine yeniden tetkik yapılmış ve Hatice Hanım, 14 Şubat 1956 yılında ölümünden 18 yıl sonra berat etmiştir.²⁶¹

3.8. Edebiyat Alanında Kadın

XX. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan edebiyatında önemli gelişmeler meydana gelmiştir. 1905 Rus ihtilalinin meydana getirdiği özgür ortam neticesinde, Müslüman Türkler arasında siyasi, edebi, içtimai faaliyetler süratle gelişme göstermiş ve kısa sürede birçok kitap yayınlanmış, gazete ve dergiler kurulmaya başlamıştır.

Bu yıllarda Azeri edebiyatına tesir eden üç büyük akım vardır: Osmanlı Türkiye'sine bağlı gelişen Türkçülük, Türkiye, İran ve diğer İslam ülkelerinin tesirinde gelişen

²⁶¹Laleli Azeri, “Hatice Kayıbova”, *Medeniyet Gazetesi*, <http://medeniyet.az/page/news/14082/-Xedice-Qayibova.html?lang=ru>, (09.07.2017).

İslamcılık ve Rusya'nın tesiri ile de çağdaş siyasi ve sosyal akımlar. İnkılapçı-Demokratik Edebiyat, eski düşünce ve ondan kaynaklanan cehaletle mücadeleyi ve dünya arzusunu taşımaktadır ve temsilcileri Mirza Elekber Sabir, Celil Memedkuluzade, Üzeyir Hacıbeyov ve Neriman Nerimanov'dan oluşmaktadır. Romantik Edebiyatı, Türkiye Azerbaycan doğrultusunda gelişmiştir ve temsilcileri Mehmet Hadi, Hüseyin Cavid, Alibey Hüseyinzade, Cafer Cabbarlı ve Ahmet Cevat'tan oluşmaktadır.²⁶² Realist Maarifperver Edebiyatı, mutlakıyet karşıtlığı, hürriyet, inkılap ve milli şuurun uyanması gibi konular üzerinde gelişmiştir. Toplumun aksayan yönleri, eğitim meselesi, aile sorunları cahilliğin ve fanatizmin tenkiti ve kadın haklarının ihlal edilmesi hususlarını ele almaktadır ve temsilcileri Hacıbeyli Abdullah Şaig, Sultanmecid Ganizade, Yusuf Vezir Cemenzemi'den oluşmaktadır. Realistler, ezilmişliğe ışık tutarak, halkın milli şuur, kahramanlık duygusu ve azatlık fikrinin güçlenmesine yönelik eserler ortaya koymuşlardır.²⁶³

Bu dönem gelişen fikir akımlarının ortak noktasını oluşturan olgu hiç şüphesiz, kadınların içinde bulunduğu sosyal açmazdır. Dönemin ediplerinin hemen hepsi kadınların bu durumunu irdeleyen eserler kaleme almışlardır. Kadınların edebiyat alanında faaliyet göstermeleri ise ilk gazete ve dergiler vasıtasıyla olmuştur. Kadın edipler, çeşitli dergi ve gazetelerde yayımladıkları makalelerle kadınların sosyal konularına yönelik dikkat çekici konuları işleyerek hemcinslerinin üzerinde de algı oluşturmaya çalışmışlardır. Azerbaycan'ın ilk kadın dergisi Işık'ta yayımlanan bir makalesinde Münevver Hanım Alihanova,

“Eğer biz kendi hukukumuzda sahip olmak istiyorsak, bize lazım olan odur ki gayret ederek ciddi surette müttefik olup, kendi arzu ve emellerimizi, kendi akıl ve ferasetimizle faydalı hale getirmeliyiz. Hepimiz tüm becerilerimizi bir araya getirip, kendi yaralarımıza kendimiz merhem olmalıyız. Bilmeliyiz ki tek elden ses çıkmaz”.

sözleriyle kadınlara seslenmiştir.

²⁶²Coşkun Salahlı , “Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı”, *Eğitim Dergisi*, 2012, Sayı.33, <http://www.egitirim.gen.tr/tr/index.php/arsiv/sayi-31-40/sayi-33-insan-haklari-egitimi-ocak-2012/728-cagdas-azerbaycan-edebiyati> (13.07.2017).

²⁶³Azerbaycan Ansiklopedisi, Cilt.5, s. 194

Modern Azerbaycan edebiyatında, kadın ediplerin oluşmasına en önemli katkı Işık Dergisi'nin yayıma başlaması olmuştur. Tamamı kadınlardan oluşan dergide, çeşitli konular üzerinde çalışmalar yapan 30 kadar kadının imzası vardır. Dergi, yenilikçi aktivistlerin maarifçilik fikirlerinden gıdalanarak, kadın yazarların, şairlerin, eserlerini toplamakla ve yayımlamakla Azerbaycan'ın edebi, içtimai fikir tarihine ve kadın azatlığı hareketinin müspet yönde gelişmesine olanak sağlamıştır. Asiye Ahundzade, Sona Ahundova, Pernis Seriyeye, Zehra Hümmet, Nigar Osmanpşazade vs. gibi edipler, şiir ve yazılarını bu dergide yayımlamışlardır.

1918-1920 yılları arasında kadın hareketlerini güçlendirmek için daha fazla kadın basın organına ihtiyaç duyulmuştur. Milli hükümet, kadın hareketini güçlendirmek adına "Zahmetkeş Kadınların Yolu" ve "Kafkasya Zahmetkeş Kadınların Yolu" adlı gazetelerin neşrine karar vermiştir. Bolşevik döneminde de aynı tutum devam ettirilmiş ve Tiflis'te 1922 yılında "Zakafkasya Zahmetkeş Kadını" 1923 yılında ise "Şark Kadını" dergisi yayına başlamıştır. İlk redaktörlüğünü Ayna Sultanova'nın yaptığı dergide, Azerbaycan'ın ilk edip ve gazetecilerinden Şefika Hanım Efendizade, Medine Hanım Kıyasbeyli, Mina Hanım Mirzayeva ve Hanımnaz Azizbeyova gibi entelektüel isimler çalışmıştır. Dergi kadın yazar ve şairlerin yetişmesi için bir mektep rolü oynamıştır.²⁶⁴

Azerbaycan modern edebiyatında kadınların yerini alması basın yayın yoluyla başlamış, sonrasında ise kadınlar edebiyatın tüm alanlarında profesyonel manada isimlerini duyurmaya başlamışlardır. Bu isimlerden birkaçını tanıtalım:

3.8.1. Modernleşme Döneminin İlk Edebiyatçılarından: Hamide Hanım Memmedkuluzade Cavanşir

1873 yılında Azerbaycan'ın Ağcabedi/ Kerhizli Köyü'nde dünyaya gelen Hamide Hanım Memmedkuluzade Cavanşir, XX. asrın aydınlarından tarihçi Ahmet Bey Cavanşirin kızı, Azerbaycan Edebiyatının ünlü temsilcilerinden Celil Memmedkuluzade'nin eşidir. İlköğrenimini evde babasından alan Hamide Hanım, Azerbaycan'ın ilk eğitimci ve aydın kadınlarından. Doğup büyüdüğü Kerhizli Köyü'nde kadınlar için ilkokul ve dokuma atölyesi açmıştır. 1908-17 Kafkas Müslüman

²⁶⁴Genceli, "Ekinci Gazetesinin Ananeleri ve Azerbaycan Kadın Matbuatı"

Kadınları Hayriye Cemiyeti'nin kurucularından biri olmuş ve başkan yardımcılığını yapmıştır. Molla Nasreddin Dergisi'nin yayımında büyük emeği vardır ve dergide kadın azatlığına yönelik yazılar yazmıştır. 1920-22 yılları arasında eşi Celil Bey ile birlikte Tebriz'de kalan Hamide Hanım bu süre içerisinde eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. 1939 yılında Azerbaycan Sovyet Yazıcılar İttifakı'nın Üyesi seçilmiştir. Mir Celal'in *Dirilen Adam* kitabını Rusçaya çeviren Yazarın, babası ve C. Memmedkuluzade'nin otobiyografisi, Mirza Alekber Sabir hakkında da *Hatıralarım* kitabı yayımlanmıştır. Karabağ folklorunun toplanması ve öğrenilmesinde büyük yararlılık gösteren Hamide Hanım, 1955 yılında Bakü'de vefat etmiştir.²⁶⁵

3.8.2. Modernleşme Döneminin İlk Şairisi: Asya Ahundzade

XIX. asrın sonu XX. asrın başlarında Gence'de yaşamış olan Asya Ahundzade, Azerbaycan'ın ilk münevverlerindendir. Türkçe, Farsça ve Arapça bilen Asya Hanım, 1905 yılında Gence'de açılan kız mektebinin hocalığını yapmıştır. Kültürlü bir ortamda yetişen Asya Hanım eğitimini evde almıştır. İkbâl, Işık, Füyuzat, Debistan, Mektep, Tercüman vs. gazete ve mecmuaları muntazaman takip eden Asya Hanım, bilhassa Molla Nasreddin dergisi ve Molla Nasreddinci olarak bilinen Ali Razi Şemizadi'nin tesirinde milli duyguları kuvvetlendiren ve kadının hukuksuzluğunu eğitimsizliğini konu alan makaleler yazmaya başlamıştır. Şiirlerinde yoğunlukla eğitim, ilim, talim-terbiye konularını işleyen Asya Hanım, Azerbaycan'ın ilk kadın dergisi Işık'ta yayımlanan "Edebiyat", "Mektep Kızları", "Vatan Nalesi", "Ağlama", "Efkârlarım" ve daha birçok şiiri bu tarzda yazmıştır. Şiirlerinde genelde kadınlara hitap eden Şair, kadınların, içinde buldukları hukuksuzluğa karşı farkındalık oluşturmaya çalışmıştır. 1927 yılında vefat eden Asya Hanım, ömrünün sonuna dek öğretmenliğini sürdürmüştür.²⁶⁶

3.8.3. Huraman Rahimbeyzade

1900 yılında Gence'de dünyaya gelen Huraman Rahimbeyzade, ilk eğitimini annesi Asya Ahundzade'nin mektebinde almıştır. Azerbaycan'ın ünlü edebiyatçılarından Hüseyin Cavit, Abdullah Tofik, Yusuf Efendizade'den özel ders almıştır. Medrese ve

²⁶⁵Hidayetkızı, s. 297

²⁶⁶Genceli, *Kadın Güzellik ve Ulviyet*, s. 91,92

gimnazyum hocaları karşısında imtihan olan Huraman Hanım'a, Azerbaycan ve Fars dillerini öğretebilmesi için icazet verilmiştir. Adıgüzelov adına açılan Gence Kız Mektebinde edebiyat ve anadil derslerini vermiştir. Mektebin müdiresi Hatice Hanım Agayeva, 1918 yılında Bakü'ye taşınınca ondan boşalan yere Huraman Hanım tayin edilmiştir. Kızların eğitimi ve kadınların bilgilenmesi için yılmadan çalışan Huraman Hanım, Kadın Hayriye Cemiyetleri ve matbuat alanında faaliyet göstermiştir. Gazete ve dergilerde, kadınları eğitim, kültür ve medeniyet öğrenmeye teşvik eden makaleleri yayımlanmıştır. Işık dergisinde “Okumak Herkese Lazımdır” söyleviyle yayımlanan makalesi bu meyanda kaleme alınmıştır. “Medeniyetin Esası Terbiyededir” makalesinde pedagojik yönden annelerin eğitimi olmasının zaruretini ve cemiyetteki nüfuzunu ele almış, “Çocuk Nasıl Terbiye Edilir” makalesi ise çocuk eğitimi hakkında tavsiyeler ihtiva etmektedir. 1976 yılında vefat eden Huraman Hanım, Gence kadınlarının aydınlanmasında büyük fedakârlıklar göstermiştir.²⁶⁷

3.8.4. Azerbaycan'ın İlk Kadın Halk Şairi: Mirvarid Dilbazi

19 Ağustos 1912 tarihinde Azerbaycan'ın Kazak Musaköy'de dünyaya gelen Mirvarid Dilbazi, XX. asır Azerbaycan edebiyatının önemli temsilcilerindendir. Küçük yaşta babasını yitiren Dilbazi, dönemin ünlü şairlerinden olan dedesi Hacı Rahim'in himayesinde yetişmiştir. Orta ve yükseköğrenimini Bakü'de tamamlayan ünlü edebiyatçı, Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü Dil ve Edebiyat Bölümü'nden mezun olmuştur. Bir müddet Bakü ve Kuba'da öğretmenlik yapan Dilbazi, sonrasında Bakü'de Elyazmaları Enstitüsünde şube müdürü, Devlet yayınlarında mütercimlik gibi görevlerde bulunmuştur.

Eserlerinde milli hisleri yoğun bir şekilde işleyen Dilbazi, Azerbaycan'ın maddi ve manevi güzelliklerini kadınca duygularla şiire yansıtmıştır. Çocukluğu köyde canlı halk edebiyatı geleneği içinde, âşıkların sözünü sazını dinleyerek geçen şairin halk âşıklarından etkilenmesi, hece vezniyle, daha çok âşık şiiri geleneklerine bağlı manzumeler yazmasına sebep olurken, yine içinde yaşadığı tabiatın güzelliği onu pastoral şiirler yazmaya sevk etmiştir.

²⁶⁷Genceli, *Kadın Güzellik ve Ulviyet*, s. 90,93

Birçok şiir ve çocuk kitabı yayınlanmış olan Dilbazinin, ilk şiir kitabı *Kadının Özgürlüğü* 1927 yılında, ardından ilk kitabı *Bizim Sesimiz* 1934 yılında basılmıştır. Dilbazi'nin, *İlk Bahar*, *Ana Vatan İçin Aşk*, *Anılar*, *Efendinin Rüyası*, *Genç Dostlarıma*, *Hayatın Resmi*, *Bahar Geliyor*, *Hayat Levhaları*, *Yasemen Fesli*, *Dağ Çiçeği ve Hatıralar Olan Yerde* adıyla yayınlanmış eserleri en öne çıkanlardır. Ancak Cezayirlilerin Fransızlara karşı verdiği kurtuluş mücadelesini konu alan, *Cezayirli Kız* ismiyle yayınlanmış manzum hikâye en çok beğenilen eseridir. *Muğanda Bahar* ve bir halk masalının oyunlaştırılmasıyla ortaya çıkan *Göyçek Fatma* adlarında piyesleri de olan yazarın, bestelenmiş şiirleri arasında *Evimize Gelin Gelir*, Azerbaycan'ın çok beğenilen şarkılarından²⁶⁸.

3.8.5. Gence'nin İlk Kadın Şairi: Nigar Refibeyli

Azerbaycan'ın büyük şairelerinden Nigar Refibeyli, 1913'te Gence'de dünyaya gelmiştir. Azerbaycan'ın ünlü yazar ve şairlerinden Resul Rızanın eşi, roman ve kısa öykü yazarı Anar Rzayev'in annesi olan Nigar Refibeyli, Azerbaycan'ın tanınmış şahsiyetlerinden biri olan hekim Kudabat Bey'in de kızıdır. Nigar Hanım, kültürlü, aydın bir muhitte yetişmiş, çocuk yaştan itibarıyla Rusçayı mükemmel şekilde öğrenmiş ve bu dil vasıtasıyla dünya edebiyatını tanıma şansı olmuştur. Babası 1920 yılında Şehri istila eden Bolşevik askerler tarafından öldürülünce annesinin himayesinde yetişmiştir. İlk ve orta öğrenimini Gence'de tamamlayan Nigar Hanım, yükseköğrenim için Bakü'ye taşınmış ve burada Pedagojik Teknik Okulunda okumuştur.

İlk edebi eseri olan “Çadra” adlı şiir kitabı 1928 yılında “Dan Ulduzu” dergisinde yayınlanmıştır. 1930-1932 yılları arasında Azerbaycan Film stüdyosunda çalışmıştır. Çeşitli yayınevlerinde editör ve çevirmenlik de yapan Nigar Hanım, 1935 yılında Moskova Edebiyat Enstitüsü'nde eğitimine devam etmiştir. Moskova'da okuduğu ilk şiir koleksiyonu Bakü'de yayınlanmıştır. 1940'tan itibaren Azai'ye, Navai, Schiller, Puşkin, Lermontov, Shevchenko vs. diğer ulusların ünlü şair ve yazarlarının birçok eserlerini çevirmiştir. Azerbaycan edebiyatına katkılarından dolayı şeref nişanıyla ödüllendirilmiştir.

²⁶⁸ Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, s. 386-388

İkinci dünya savaşında kahramanlık gösteren Azerbaycanlı askerlere hasrettiği “Zafer Hakikati”, “Anaların Sesi”, “Yol Hatıraları” adlı eserleri ve İspanyol halkının kahraman kızı Doleres İbaruriye ile Fransa’nın Cezayir’i işgali sırasında kahramanlık gösteren Cemileye hasrettiği eserleri oldukça ilgi görmüştür. Eserleri birçok dile çevrilmiş olan Nigar Hanım 1981 yılında Bakü’de vefat etmiştir.²⁶⁹

²⁶⁹Fazıl Kazımov, “Gence’nin Hanım Şairi”, *Gence’nin Sesi*, 15 Haziran 2013, <http://www.gencenin sesi.com/arxiv/2013/19-20.pdf>,(11.7.2017)

SONUÇ

Coğrafi keşifler sonrası maddi refah elde eden Avrupalı toplumlarda özgür düşünce ortamı gelişmiş, bunun bir neticesi olarak XVIII. yüzyılda Orta Çağın Skolastik düşünce yapısına muhalefet mahiyetinde akli merkeze alan bir düşünce yapısı olan Aydınlanma Çağı ortaya çıkmıştır. Bu düşünce sisteminin etkisiyle bilim ve felsefe gelişmiş, sosyal ve siyasi meyanda Liberalizm, Nasyonalizm, Sosyalizm gibi yeni olgular ortaya çıkmıştır. Bu olgular XIX. yüzyılın genel karakterinin oluşmasının yegâne müsebbibi olmuştur. Bilim ve teknoloji alanında gelişme kat eden Avrupalı toplumlar, yeni düzenin oluşmasında örnek model olmuş ve diğer toplumlar tarafından taklit edilmiştir. Bir Doğu Avrupa Devleti olan Rusya Batının terakki etmesini yakından takip etmiş XIX. Yüzyılın sonuna doğru dönüşümünü sağlayarak Batıyı taklidi bırakmış ve kendine has yapılanmaya başlamıştır.

Rusya yayılmacı siyasetine 1552'de Kazan'ı işgalle başlamış, XIX. yüzyılın ortalarına doğru ise siyasi birlikten yoksun Türk Hanlıklarının tamamının idaresini ele geçirmiştir. İşgal ettiği bölgelerde kalıcı olmak için geliştirdiği Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırmaya yönelik kültür politikasını hayata geçiren kişi Rus ilahiyatçı N. İ. İlminskiy olmuştur. İlminskiy'nin, Bölge halkları üzerinde etüt çalışması yaparak Türk topluluklarını birbirine yabancı bir unsur haline getirmeye yönelik çalışmaları neticesinde Tatar, Azeri, Özbek, Türkmen vs. diye adlarla yeni ve köklerinden soyutlanmış bir toplum meydana getirme çabaları bir dereceye kadar başarılı olduysa dahi, daha sonra bu hareket Rusya'nın aleyhine işlemiştir.

Siyasi alanda mutlakıyetçi çok uluslu imparatorluk yönetim şekline muhalif olarak şekillenen Nasyonalizm akımının ilk ve somut örneği olan Fransız İhtilali Avrupa'yı kasıp kavurduktan sonra diğer devletlere de sirayet etmiştir. Osmanlı, Avusturya-Macaristan ve Çar Rusya'sı gibi feodal yönetim şekline sahip olan devletler Fransa'nın akıbetine uğramaktan kurtulamamıştır. Çar'ın yetkilerinin sınırlandırılmasını isteyen meşrutiyet yanlısı asker ve Rus aydınların 1825'de başlattığı Dekabrist ihtilalinin aktörlerini Kafkasya bölgesine sürgüne gönderen Rusya, Azerbaycanlı aydınların diğer Türk topluluklarından daha önce ve kendisine münhasır gelişmesine olanak sağlamıştır.

Rusya Müslümanlarının, XIX. yüzyılda başlattığı yenileşme anlamına gelen Usul-i Cedid hareketi Rusya'nın sömürge politikasına bir tepki olarak ortaya çıkmış, Rus okullarında yetişmiş yerli aydınlar, Rusya'daki rejime muhalif halkçı sosyal demokratlarla da bağlantı kurarak, yeni düşüncelerle tanışmışlardır. Azerbaycan'ın yeniden şekillenmesinde rol oynayacak olan bu yeni düşüncenin mimarları aydınlar iki aşamadan oluşmuşlardır. *Mehmet Ali Mirza Kazım Bey, Abbaskulu Ağa Bakühanlı, Kasım Bey Zakir, Mirza Şefi Vazeh* gibi toplumun aksaklığını fark eden ve meseleyi ilk ele alanlar ve birinci zümrenin yolunu takip eden, ancak çok daha bilinçli ve kararlı hareket eden kadrolaşmış isimler olan *Hasan Melik Zerdabi, Mirza Fetali Ahundov, Hacı Zeynelabidin Tagiyev*'dir. Rusya vasıtasıyla Batı kültürüyle tanışan Cedidci aydınlar, milli kimliklerini ve ülkelerinin geri kalmışlığının sebeplerini araştırmaya başlamışlardır. Cedidcilere göre, tüm Müslüman toplumların geri kalmasına sebep olan ana faktör geleneksel eğitim sisteminin çağın ihtiyaçlarını karşılamıyor olması, dolayısıyla halkın cahil kalması ve sosyal hayattaki adaletsizlikler gelmekteydi. Bundan dolayı dini eğitimin yanı sıra dünyevi ilimlerin de okutulacağı eğitim kurumlarının oluşturulmasının zaruretini savunan Cedidciler, Azerbaycan'da modern eğitim kurumları açmak için Çar yönetimine başvurmuşlardır. Halkların bilinçlenmesini sömürge politikasına aykırı bulan Çar yönetimi aydınların bu girişimine müsaade etmemiştir. Cedidcilere, bu hususta Çar yönetiminden daha fazla sorun çıkaranlar ise Kadimistler olarak da bilinen gelenekçiler olmuştur. Modern eğitim kurumlarını dinen haram sayan gelenek yanlıları, bu okullarda eğitim alanları da kâfir ilan ederek halkın vicdanında oluşturdukları yaptırım gücünü kullanarak Cedidciler için Çar istibdadından daha büyük bir sorun oluşturmuşlardır.

Cedidci aydınların, kültür ve eğitim hareketi olarak başlattıkları hareket siyasi aksiyona dönüşmüş ve 1905 Rusya ihtilalinden sonra siyasi anlamda teşkilatlanmaya başlamışlardır. 1917 Şubat ihtilalinden sonra birtakım muhtariyetler elde eden Azerbaycanlı Cedidciler, 1918'de Türklerin ilk ulusal cumhuriyet rejimli devleti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin kuruluşunu ilan ederek yıllardır müstemlekesi olduğu Rusya ile tüm bağlarını koparmıştır. 1920'de Bolşevik ihtilaliyle ortadan kaldırılan, Türklerin ilk milli devleti olan AHC, 23 ay gibi kısa süre iktidarda kalmışsa da bu süre içerisinde Azerbaycan'ı muasırlarından daha yüksek bir konuma yerleştirecek yeniliklere imza atmıştır.

Milletin azatlığının kadın azatlığıyla mümkün olacağına inanan Cedidci aksiyonerler kadınların içinde bulunduğu sosyal eşitsizliğe dikkat çekmişler ve kadın haklarının iyileştirilmesine yönelik eylemlerde bulunmuşlardır. Kadınların eğitilmesi, sosyal ve siyasi arenada hak ettikleri yerleri almaları için verdikleri mücadele neticesinde ilk kadın münevver zümre oluşmuş ve Azerbaycanlı kadınlar, demokrasinin çıkış noktası olarak kabul edilen Batı toplumlarındaki kadınlardan daha önce sosyal haklara kavuşmuşlardır. Modern Azerbaycan kadını, siyasette, sanatta, edebiyatta ve bilim dünyasında ulaştıkları mertebeye hem Şark kadınlarına hem de pek çok Batılı kadınlara rol model teşkil etmişlerdir.

KAYNAKÇA

Kitap

- Akpınar, Yavuz. Azeri Edebiyatı Araştırmaları, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994, s. 49.
- Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s.111.
- Baykara, Hüseyin. *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975, s.76-77.
- _____, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, Türk Kültünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 16 Seri: IV-Sayı: A1, Ankara, 1966, s. 11-12.
- Beşiroğlu, Eşir. *Hamının Sevimlisi*, Bakü: Teknur Neşriyat, 2012, s.12.
- Camalova, Dilruba, Möminat Ömerova ve Sabir Genceli, *Kadın Hareketinin Ön Cergelerinde*, Azerbaycan Neşriyat, Bakü, 2004, s. 9-10.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. *Türk Destan Kahramanları*, AND Yayınları, İstanbul, 1977, s. 5.
- Devlet, Nadir. *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 114.
- Durmuş, İlhami. *Türk Tarihinin Öncüleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 54.
- Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çeviren: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, s. 324.
- Eliyev, Kamran. *Edebiyat Tarihine Bir Bakış*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Bakü, 2013, s. 46.
- Emrahov, Mais. *XX. Asırda Azerbaycanda Milli Azatlık Hareketi*, ADPU Neşriyat, Bakü, 2009, s.81.
- Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı*, Hisar Kültür Gönüllüleri, 2003, s. 30.
- Genceli, Sabir. *Kadın Güzellik ve Ulviyet*, Bakü: Azerbaycan Neşriyat, 2001, s. 186.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1968, s.147.
- Gültepe, Necati. *Türk Kadın Tarihine Giriş Amazonlardan Bacıyan-ı Rum'a*, Ötüken Yayınları, İstanbul,2013, s. 182.
- Hablemitoğlu, Necip. *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri(1905-1917)*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Baskı, 2004, s.158.
- Halilova, Hanım. *Tarihten Bu Güne Türk Kadını*, Ankara: İlke Emek Yayınları, 2004, s. 17.

- Hidayetkızı, Samine. *Yüz Türk Kadın*, 1. Basım, Bakü: Apostrof Yayıncılık, 2012, s.311.
- İbrahimov, Feridun Nadiroğlu, Rufet Latifoğlu Hüseyinzade, *Pedagojik Derslik*, Cilt: 2, Bakü: Azerbaycan Respublikası Tahsil Nazırlığı Azerbaycan Muallimler Enstitüsü, 2012, s. 231.
- İsmayılov, Mahmud. *Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi*, C: IV, 2007, s.350,351-58.
- Kamberova, Şehla. *Ölmez Eserleri İle Ölümsüzlük Zirvesini Feth Eden Söz Sarrafi Kasım Bey Zakir*, Azerbaycan Respublikası Medeniyet ve Turizm Nazırlığı, Bakü, 2014, s. 8.
- Kitapçı, Zekeriya. *Azerbaycan- Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2005, s. 31.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, s.330.
- Mehmetov, İsmail. *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009, s.494,495.
- Mehmetzade, Mirza Bala. *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, No: 40, Ankara, 1991, s. XIX.
- Ögel, Bahaddin. *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2001, s. 62.
- Saray, Mehmet. *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-1 Azerbaycan Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul.1993, s. 11-13.
- _____, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2003,s. 25-27.
- Sevinç, Necdet. *Eski Türklerde Kadın ve Aile*, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul, 1987, s.47.
- Seyidzade, Dilara. *Azerbaycan XX. Asrın Evvellerinde Müstakiliyle Aparan Yollar*, Bakü, 1998, Baskı 1, s.82.
- Süleymanlı, Ebulfez. *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1. Baskı, 2006, s. 133.
- Süleymanov, Manaf. *Eşittiklerim Okuduklarım Gördüklerim*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı Bakü, 1987, s.66.
- _____, *Azerbaycan Milyoncuları: Hacı Zeynelabidin*, Bakü: Gençlik Neşriyat, s. 17.

Swiętochowski, Tadeusz. *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Çeviren: Nuray Mert, Bağlam yayımları, İstanbul, 1988, s. 88.

Türkdoğan, Orhan. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, Türk Ailesinin Genel Yapısı*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1992,s. 40.

Üçok, Bahriye. *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s.177.

Yagublu, Nesiman. *Mehmet Emin Rasulzade Ansiklopedisi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 2015,s. 202.

Sürelî Yayınlar

Aça, Mehmet. “Misyoner Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İlminskiy’in Çarlık Rusya’sının Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri”, *Yeni Türkiye*, Sayı. 55, Kasım-Aralık 2013, s. 1465.

Açıkkaya, Savaş. “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* S:28, 2010, s.413.

Adıgüzel, Sedat. “ Tiflis Edebi Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar, 2007, S: 41, 1-21, s.13.

Akpınar, Yavuz. “Hurşit Banu Natevan (1830-1897)” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1998, C: 18, s. 396-397.

Akyol, Taha. “Cedidcilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C:7, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1993, s.213.

Aliekberov, Faik. “Mehmet Emin Rasulzade’nin Görüşlerinde Kadına Münasebet”, *Azerbaycan’da Kadın Meselesi*, Azerbaycan Neşriyat, Bakü, 2006, s. 202.

Aliyev, Elmin. “Son Dönem Azerbaycan Türk Düşünürlerinden Abbaskulu ve Nesayih İsimli Eseri”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 20, 2008, s. 85.

Ayan, Ekrem. “İbray Altınşarin ve Nikolay İvanovic İlminskiy’inin Kazak Eğitim Sistemine Etkileri”, *Muğla Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyat Bölümü*, Sayı. 3, Cilt.7, 2008, s.130-132.

Azeri, Laleli. “Hatice Kayıbova”, *Medeniyet Gazetesi*, <http://medeniyet.az/page/news/14082/-Xedice-Qayibova.html?lang=ru> , (09.07.2017).

Babaşlı, Mehmet Ali. “XX. Asrın Evvellerinde Azerbaycan’da Milli Uyanış ve Maarifçilik Harekâtı”, *Kafkas Üniversitesi Filoloji Fakültesi*, Sayı: 12, Bakü, 2003, s.230.

- Bayram, Parvana. “Abbaskulu Bakühanov’un Hayatı, Esrleri ve “Kitab-ı Askeriye” Hikâyesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: VII., Sayı: 27, 2013 s. 147-153.
- Bulut, Sedef. “Türkçülerin Penceresinden Osmanlı’da Kadın Meselesi ve Orta Asya Referansı”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2013, S:10, s.327.
- Çobanoğlu, Salim. “Rusya Türkleri Arasında Kadın Hareketleri Bağlamında İsmail Gaspıralı ve İdeal Toplum Projesinde Kadının Konumu” *Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları*: 4, Bursa, 2015, s.85.
- Dadaşova, Aygün. “Sakine Hanım Ahundzade”, *Bizim Aile Aile ve Kadın Dergisi*, <http://bizimaile.az/arxiv.php?bax=meqale&id=695> , (08.07.2017).
- _____, “Repressiyaya Maruz Kalan Kadın Ressamımız Kevser Kaşiyeva”, *Bizim Aile Aile ve Kadın Dergisi*, <http://bizimaile.az/arxiv.php?bax=meqale&id=755> , (08.07.2017).
- Ergün, Mustafa. “Rus Eğitiminde Batılaşma Çabaları ve Reformlar”, *Kuramsal Eğitimbilim*, Cilt. 2, Sayı. 1, 2009, s.34.
- _____, Barış Çiftçi, “Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedid Hareketleri”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, 9-15 Nisan 2006, s. 2.
- Erşahin, Seyfettin. “Buhara’da Cedidcilik Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdür-rauf Fıtrat XX. Yüzyıl Başları”, *Dini Araştırmalar, Ocak-Nisan, 1999, C: I, S: III*, s. 218.
- Genceli, Sabir. “Ekinci Gazetesinin Ananeleri ve Azerbaycan Kadın Matbuatı”, *Respublika Gazetesi*, 3 Temmuz 2015, <http://www.respublica-news.az/index.php/dig-r-x-b-rl-r/dig-r-x-b-rl-r/item/9388-aekinchi-gazetinin-aenaenaelaeri-vae-azerbaydzan-gadin-maetbuatl> , (17 Temmuz 2017).
- Göçeri, Nebahat. “Kadın Hareketini Etkileyen Fikir Akımları”, *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 4, S: 2, Temmuz –Aralık, 2004, s.65.
- Göl, Hacer. “Geçmişten Günümüze Azerbaycan” *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:5, S:1, Haziran, 2016, s.157.
- Gündoğdu, Abdullah. “Rusya Türklerinde Siyasi Katılım ve Duma (Parlamento) Tecrübesi”, *Parlamentar Demokrasi Sempozyumu*, Bışkek, 2011, s. 235-236.
- Hablemitoğlu, Şengül. “İsmail Bey Gaspıralı ve Kadın Hareketleri” *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri/ 1. İsmail Bey Gaspıralı, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları*: 4, Bilgi Şölenleri Serisi: 2, 2014, s.74.

- Hüseynov, Sakit. “Tanımadığımız Soydaşımız Dilşad Hanım Elbrus Talıphan”, *Halk Gazetesi*, 8 Temmuz 2012, <http://xalqqazeti.com/az/news/education/23818> ,(10.07.2017).
- Kanlıdere, Ahmet. “Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C:II. S:I. 2004, s. 150-151.
- Kasımov, Begali. Aktarma: Veli Savaş Yelok, “Cedidcilik”, *Gazi Türkiyat*, Sayı, 6 Bahar, 2010, s. 343.
- Kazımov, Fazıl. “Gence’nin Hanım Şairi”, *Gence’nin Sesi*, 15 Haziran 2013, <http://www.genceninsesi.com/axiv/2013/19-20.pdf> ,(11.7.2017).
- Kırımlı, Hakan. “Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi*, C: XIII, s. 393.
- Memmedli, Şureddin, Gülnara Gocaeva Memmedova, “ Ahıskalı İlk Kadın Eğitimci Şefika Şeyhzade Efendizade, Bizim Ahıska, Yaz, 2012, s. 14, 16.
- “Medeniyyet”, *Azerbaycan Tarixi*, Cilt. 5, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, 2008, Bakü, s.163.
- Mirzazade, Rana. “Azerbaycanda Kadın Hareketi”, *Azerbaycan’da Kadın Meselesi*, Azerbaycan Neşriyat, Bakü, 2006, s.59.
- Özkaya, Yılmaz. “Kırım-Azerbaycan Edebi-Fikri İlişkilerinde İsmail Gaspıralı’nın Rolü”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri/ 1. İsmail Bey Gaspıralı, Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları: 4, Bilgi Şölenleri Serisi: 2, 2014*, s.107.
- Qafarov, Vasif. “Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya’nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu”, *Akademik Bakış*, C: 2, Sayı: 3, Kış, 2008, s. 145.
- Qahramanova, Saadet. “XIX. Sonu XX. Asrın Başlarında Kadın Meselesi Azerbaycan Ziyalılarının Gözüyle”, *Azerbaycan’da Kadın Meselesi*, Azerbaycan Neşriyat, Bakü, 2006, s.48.
- Qahramanlı, Nazif. “Hasan Sabri Ayvazov’ un Hatice Hanım Alibeyova’ ya Bir Mektubu”, *Azerbaycan’da Kadın Meselesi*, Azerbaycan Neşriyat, Bakü, 2006, s. 115.
- Qasımova, Sevinç. “Azerbaycan Maarifçi Kadınların Aydınlanma Hareketinde Yeri” *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, 26-28 Nisan,2017, Niğde*, s.852.
- Parlak, Nizamettin. “Gaspıralı’nın Dârürrahat Müslümanları Adlı Eserindeki Endülüs Algısı Üzerine”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, s. 141, 142, 150.

- Salahlı, Coşkun. “Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı”, *Eğitim Dergisi*, 2012, Sayı.33, <http://www.egitirim.gen.tr/tr/index.php/arsiv/sayi-31-40/sayi-33-insan-haklari-egitimi-ocak-2012/728-cagdas-azerbaycan-edebiyati> (13.07.2017).
- Sarıahmetoğlu, Nesrin, “Ekinci Gazetesinde Kadın Meselesi”, *Çukurova Sanat Aylık Fikir Sanat Dergisi*, S:1, 2010, s.23.
- Saygın, Arda Umut. “Anthony Giddens’in Sosyolojisinde Modernliğin Boyutları”, Cilt. 1, Sayı. 2, *Abant Kültür Araştırma Dergisi (AKAR)*, 2016, s. 70.
- Savaşkan, Vafa. “Azerbaycan Eğitimcilerinden İsmail Bey Gutgaşını ve Avrupa Etkisinde Yazılan İlk Hikâyesi: Reşit Bey ve Saadet Hanım” *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum*, 20013, s. 182.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. “Eski Türklerde Devlet Meclisi “Toy” Üzerine Düşünceler”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 28, Sayı. 45, 2009, s.5.
- Somuncuoğlu, B. Tümen. “Çarlık Rusya’sı Dönemi Türkistan’ında İslam ve Modernleşme”, *TSA*, Yıl: 18, S: 2, Ağustos, 2014, s. 237.
- Temizkan, Abdullah. “19. Yüzyılda Çarlık Rusya’sının Kafkas Ordusu’nda Lehistanlılar”, *Karadeniz Araştırmaları, Sayı: 20*, 2009,s.76.
- Togan, A. Zeki Velidi. “Azerbaycan”, *İA*, C: II, 1961,s.93; Ziya Musa Bunyatov, “Azerbaycan”, *DİA*, C:IV,1991,s.320.
- Uca, Alaattin. “Mirza Fetali Ahundzade’nin Türk Dünyası’na Hizmetleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: XVII*, Erzurum, 2001, s. 374.
- Yapıcı, Merve İrem. “Rusya’da Kilise-Devlet İlişkilerinde “Asimetrik Senfoni” Modeli: Ukrayna Krizi Örneği”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, C:IV, S:1,Mart*, 2016, s.177.
- Yeşilot, Okan. “Hasan Melik Zerdabi’nin Hayatı ve Faaliyetleri”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2003), s. 55,56.

Tezler

- Hacısalıhoğlu, Fuat. Azerbaycan’da Tarihçilik, TC. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2012, s. 83.
- Kydyraliyev, Darhan. Türkistan’da Cedidcilik Hareketi ve Bunun Türkiye İle Münasebeti, T.C.İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2001, s.30-31.
- Maraş, İbrahim. İdil-Ural Türklerinde Cedidcilik (Yenilikçilik) Hareketi (1850-1917), Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (İslam Felsefesi) Ana Bilim Dalı, Ankara,2002,s. 219.

Rajova, Sudaba. *Kadın Hakları Azerbaycan Örneği*, T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, 20014, s. 8.

ÖZGEÇMİŞ

Reyhan YAKIŞAN, 20. 09. 1978 tarihinde Ordunun Aybastı ilçesinde doğdu. 1990 yılında Küçükyaka İlköğretim okulundan mezun olduktan sonra ara verdiği eğitime 2006 yılında Açık Öğretim Orta Okuluna kayıt yaptırarak yeniden başladı. 2012 yılında Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne kabul edilen Reyhan Yakışan 2015 yılında lisans eğitimini tamamladıktan sonra, aynı üniversitenin Tarih Bölümünde yüksek lisans eğitimine başlayarak 2017 yılında mezun oldu.

